

1000

H. SEPP

VILJANDIMAA AJALUGU
ALATES XVII SAJANDIST

ÄRATRÜKK EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUSEL IL-
MUVAST KOGUTEOSEST EESTI VII — VILJANDIMAA

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1939

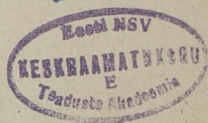
H. SEPP

VILJANDIMAA AJALUGU
ALATES XVII SAJANDIST

ÄRATRÜKK EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUSEL IL-
MUVAST KOGUTEOSEST EESTI VII — VILJANDIMAA

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1939

E1000

ENSV TEAD. AKAD.
Keskraamatukogu
E. Nr. 275

Kui Viljandimaa ei saanud eriliselt kannatada Gustav Adolphi aegsete sõdade tõttu, kujunes seisukord raskemaks Rootsi-Vene (1656—1661) ja Rootsi-Poola sõja ajal (alates 1657. a.). Venelaste pealetung ulatus 1656. a. Eesti idaossa, peamiselt just kagusse, kus vallutati Tartu; ka järgmisel aastal ei suutnud venelased suurema väega Valgast edasi tungida, saades Valga lahingus veriselt lüüa. Ka sai Liivimaa kindralkubernerilt Magnus de la Gardielt lüüa teine Vene väeosa Pärnu all, kuhu ta oli läinud riivates Viljandimaad. Sel ajal, kui Rootsi Liivimaa vägede juhataja Eestimaal seotud oli Vene sõjaga, tungis Leedu sõjaülem Matthias Corvinus Gonzievski Riia ja Koknese (*Kokenhuseni*) vahel üle Väina jõe, võttis Läti alal Rauna (*Ronneburgi*) ja Volmari ning tungis Pärnuni. Pärnu all aga löödi ta tagasi; ka ei õnnestunud leedulastel Pärnu piiramine 1658. a. veebruarikuus, kuid nad võtsid siiski Põltsamaa 25. jaanuaril ja põletasid selle. Ka siin ei peatunud leedulased kaua, rootslased olid neilt vahepeal Toreida võtnud, kuid tagasiteel mehisitasid nad Volmari ja Rauna; Viljandimaa naabruses panid nad Helme ja Härgmäe põlema, okupeerides aga pea uuesti Helme, kust Rootsi ooberst Glasenap nad 25. mail minema kihutas ja lossi õhku laskis. Viljandimaa piirkonnast olid leedulased seega eemale löödud. Magnus de la Gardiele järgnev uus kindralkuberner Robert Douglas vallutas aprillikuus 1658 Volmari ja Rauna; nii oli Liivimaa jälle Poola vägedest vaba. Viljandimaa oli selle sõja ajal hoopis vähem kannatada saanud kui maa idaosad.

Uuesti sattus Viljandimaa sõjakeerisesse Põhja sõja aegu. Sõja esimesel aastal ja hiljem kannatas maa moona ja meeste võtmise all. Ka 1701. a. ei sattunud Viljandimaa esialgu veel otsekohe sõjakeerisesse. Olukord muutus 1702. a. peale Hummuli lahingut, kui Helmest rüüstesalku Pärnu suunas edasi saadeti. Tõsisemalt sattus maakond sõjakeerisesse aga 1703. a. sügisel, kui Vene vägede laviin, tulles Narva jõe ülemjooksul üle jõe, ujutas üle suurema osa Virumaast, laastas osa Harjutki ja suurema osa Järvamaast. Järvamaalt vajas Šeremetevi rüüsteväe laviin, 10 000—11 000 ratsaväelast, Viljandimaale, minnes Paidest edasi 11. septembril. Ette saadeti Kropotovi, Iflanti, Meštšerski ja Grigorovi polk ja üks väljavalitud eskadron. Rootslased põletasid ise Viljandi moonamagasi ja lahkusid Viljandist. Viljandis peatus Šeremetev 2 päeva ja saatis rüüstesalku välja: 3 dragu-

nite polku ja nimelt Ignatjevi, Grigorovi ja Gagarini omad Põltsamaale, Ruhja suunas aga polkovnik Rudolf Felix Baueri brigaadi, mis koosnes Volkonski ja Iflanti polgust; mõlemad sooritasid oma rüüsteülesanded. 14. septembril läks Šeremetev Viljandist edasi, jagades ratsaväe 4 ossa ja minnes Tartust mööda Setumaale. Viljandimaa laastamine oli seekord põhjalik, muidugi kannatasid enam need maakonna osad, mis asetsesid peavägede liiklemise suundadel ja nimelt Paidest Viljandisse ja sealt edasi Tartu poole, kuid kannatasid ka väga Põltsamaa piirkond ja Viljandimaa edelapoolsed osad. Šeremetevi retke eesmärk oli Liivimaa põhjalik laastamine ja tee ettevalmistamine Tartu ja Narva vallutamiseks 1704. a., kuid muidugi ka see, et teha võimatuks suurema arvulisele Rootsi väele baseerumist. Viimane ülesanne oligi hästi õnnestunud, sest et selle retke tõttu kannatas Virumaast enam asustatud ala, Rakvere ümbruskond, Põhja-Eesti viljakam maakond Järvamaa ja Lõuna-Eestis viljakas Viljandimaa. Tartu- ja praegune Võrumaa olid laastatud juba 1701. ja 1702. a. 1702/1703. a. oli Liivimaa välvägede ülem Wolmar Anton von Schlippenbach viibinud just Viljandi piirkonnas, peakorteriga Viljandis, viies väe enamiku 1703. a. kevadel Rakvere piirkonda.

1704. a. vallutasid venelased Tartu ja Narva, Viljandimaa jäi esialgu puudutamata. Venelased pidasid nüüd end terve Tartumaa (kaasa arvatud ka Võrumaa, mis moodustas Tartumaa lõunaosa ja Valgamaa idaosa) peremeheks, kusjuures nad keelasid Tartumaa elanikele igasuguse sideme Rootsi alaga, mis oli muidugi väga raskesti teostatav. Polnud õiget piiri, tutvus, sugulus jne. sidus mõlemapoolseid elanikke. Eesti- ja Liivimaale õnneks aga viidi Vene peavägi 1704. a. peasõjategevuse alale Poolas-Leedus, ja kui peale võidukat lahingut Gemäuerthofi juures juulis 1705. a. suureneva Vene väe eest Rootsi Kuramaa vägede ülemjuhataja Adam Ludwig Lewenhaupt pidi taganema Riia kindluse piirkonda, võis ta saata Rootsi alade kaitseks Liivimaale venelaste vastu väeosi, mis korduvalt sooritasid rüüsteretki Tartumaale, ulatudes nendega vahetevahel koguni Tartust ida poole. Pahaennustavaks sai aga 1707. a. lõpp, kui Vene ratsaväe kindral Otto Rudolf v. Schaumburg, minnes Tartust edasi 14. dets. 1707. a., sooritas hävitava retke üle Põhja-Tartumaa Viljandimaale. Schaumburgi väeossa kuulus 3 ratsaväe rügementi ja 1000 jalaväelast 6 kahuriga. Rootsi ooberstleitnant J. von Kaulbars, kes oli komandeeritud Kabalasse (Pilistverre) moonamagasiini kaitseks, taganes peale asjatut masiini kaitsmise katset tugeva jõu eest üle Navesti jõe Viljandi piirkonda, kus temaga ühines appisaadetud major Rosenkampf. Kaulbarsil oli nüüd kokku 428 kõlblikku ratsaväelast, ta ei suutnud aga muidugi vaenlasele vastu panna. Kabala moonamagasin põletati maha ja paljud ümbruskonna külad ja mõisad olid tules. Ta palus kiires korras abi v. Brömsenilt, kes seisis Valga juures. v. Brömsenil polnud see aga võimalik. Ta ise oli pealetungi hädaohus, sest Tartust liikusid Vene väeosad ka lõuna poole. Ta palus abi Lewenhauptilt: 1000 meest lühikeseks ajaks, lootes, et ta suudab temale usaldatud ala kaitsta rüüstamise eest.

See lootus ei täitunud. Navesti jõelt liikus Vene vägi lõunasuunas üle Viljandimaa, üle Viljandi, Holstre, Kärstna; kuus kihelkonda — Põltsamaa, Pilistvere, Viljandi, Kolga-Jaani, Paistu ja Tarvastu hävitati tulega. Kaulbars tõmbus Pärnumaale Apja ja sealt hiljem Pärnusse.

Vaenlane läks üle Suislepa ja Pikasilla Tartumaale ja sealt mõni päev hiljem üle Rõngu—Puka—Sangaste ja Antsla kaudu Karulasse, kus ta 2. jaanuaril lõi taganema Karula kiriku juures Rootsi väeosa. Seega oli Viljandimaa teiskordselt Põhjasõja ajal tugevasti kannatada saanud.

Ent Liivimaad ootas veel rängem rüüste 1708. a., kui Karl talvitas Poolas. Tsaar Peeter oli teadmatuses, kuhu nüüd Karli vägi suundub, olles kartuses oma uute vallutuste pärast Soome lahe ja Neeva jõe ääres ja ka osalt Põhja-Vene alade pärast, samuti, et Rootsi väed liiguvad läbi Liivimaa, otsustas ta arvatavaid liikumiskiirondi niivõrd laastata, et rootslastel puuduks igasugune võimalus moonastamiseks ja soodsateks puhkepaikadeks ja et rootslased ei saaks kasutada mingisuguseid tugipunkte. Tartu kodanikkond saadeti veebruarikuus Venesse, Tartu kindlus mineeriti. Arvatava rootslaste edasilikumise piirkonnas aga sooritati kõige põhjalikum rüüste, mis algas kindral Baueri ja Stoltzi juhatusel Liivimaa kaguosast, ulatudes Lõuna-Liivimaa keskosadeni, sealt Valgamaale ja edasi ida poole. Rootsi väenatuksed tõmbusid osakohe Riia piirkonda ja Pärnumaale. Külad ja mõisad põletati, inimesed, kes ei pääsenud pakku, tapeti, vili põldudel tallati. Õudne hirm täitis maad. Õnneks jäi aga Viljandimaa seekordsest rüüstamisest üldiselt eemale, kuid õuduse hingeõhk ei jätnud tedagi riivamata. Talupoegi, kes kaotanud omaksed ja oma vara, põgenes ka sinna, eriti aga Valgamaale, kus neid Helme metsades oli tuhandete kaupa. Maa seisukord läks aga veel süngemaks, kui 1708. a. suvel Karli käsul Lewenhaupt Liivimaalt lahkus, kaasa võttes väeosi, mis olid paigutatud siia-sinna maa kaitseks. Ainsaks lohutuseks oli, et vägede mujale koondamise tarve ei lasknud venelasi Eesti- ja Liivimaal midagi tõsisemat ette võtta. Välivägede puudumine ja maa õudne laastamine ei soodustanud ka Eesti- ja Liivimaa tõsisema kaitse organiseerimist. Need väenatuksed, mis Rootsile Liivimaal veel hädapärast jäid, võisid toetuda ainult Riiale, peamiselt aga Pärnumaale ja Pärnule, kuhu katsuti opereerivatele väeosadele moona kokku võtta. Septembrikuus viljalõikuse ajal võidi Pärnumaalt ooberstleitnant Magnus v. Nieroth 2 pataljoniga (umbes 600 jalaväelast) saata üle Emajõe Tartumaale, kes käis seal Vene piirini ja tuli oktoobris tagasi Pikasilla juurde Pühaste külla. Seal ta peatus mõne nädala, kuid saanud teada Vene jõudude koondamisest idapiirile, taganes esiti Viljandimaale ja sealt Pärnumaale.

Sellest ajast jäid Liivimaa Eesti ala lausmaa ida- ja keskosad, ka Viljandimaa, kaitseta. Rootsi võim toetus Lõuna-Eestis veel ainult Pärnule. Lõpliku hoobi Rootsi võimule tõi 1710. a., kui Rootsi kaotas Riia, Daugavgriva (*Dünamünde*), Pärnu, Tallinna ja Kuressaare. Nüüd oli terve Eesti ala, nii siis ka Viljandimaa, Vene võimuses.

Raskes Põhjasõja keerises kannatas Viljandimaa vähem kui Tartu-, Viru- ja Valgamaa, kuid siiski enam kui Lääne- ja Pärnumaa: tema alal polnud suuremaid lahinguid, puudusid ka silmapaistvamad strateegilised eesmärgid, kindlused. Viljandi linnus oli mannetuks jäänud juba Rootsi-Poola sõja aegu 1600—1610. Nagu nägime, polnud Viljandimaal sääraseid suuri eesmärke ka Gustav Adolfi ja Karl X aegses Rootsi-Poola sõjas.

Võimsamaid välivägesid nägi Viljandimaa Rootsi-Poola sõja aegu 1600—1605, kui siin tegutsesid või läbi kulgesid Poola väed Jan Zamoyski ja Jan Carol Chodkiewiczzi juhatusel, kui mitte kaasa arvata Šeremetevi tugevat ratsaväelaviini 1703 ja sellest väiksemat Schaumburgi väge 1707. a. lõpul.

Viljandimaa strateegilise asendi tähtsus oli 13. sajandi algult Põhjasõjani oluliselt muutunud. Olles Muinas-Eestis sakslaste pealetungide kordadel keskses asendis, muutub tema asend soodsamaks peale saksa vallutust, kuid Vene pealetungide tugevnedes 15. sajandi teisel poolel saab Viljandimaa tähtsaks strateegiliseks eesmärgiks oma tugeva linnusega. Seejuures sõjategevus riivab loomulikult ka Põltsamaad ning Viljandimaa naabruses ka Karksi lossi, kus see saab Rootsi-Poola vahekorras üsna olulise tähtsuse. Vene-Liivi sõda lõi Viljandimaa losside reast välja ainult Tarvastu, kuid Viljandi ja Põltsamaa jäid. Viljandi tähtsus vähenes aga Rootsi-Poola sõja aegu 1600—1610; ka Põltsamaa ja Karksi tähtsus vähenes ja Rootsi-Poola sõjas 1657. ja 1658. a. ei omanud nad kuigi suurt tähtsust. Põhjasõja aegu oli Viljandi ilma kindlusteta ega tõmmanud operatiivselt sinna piiravaid vägesid, nagu Viru-, Tartu-, Harju-, Pärnu- ja Saaremaa.

Eesti Vabadussõja ajal kujunes Viljandimaa seisukord vaenlase pealetungi suhtes paremaks kui maa idaosa maakondadele, isegi paremaks Pärnumaa omast, ja seda seetõttu, et enamlaste pealetungi jõudu segasid teised asjaolud ja suurel määral see, et kui enamlased Viljandimaad olid haaramas, meie vägi juba asus tõhusale vastupanule ja üks selle algastmeist oli Viljandimaal.

Enamlaste pealetung näis siiski Viljandimaale kord ähvardavana: Võru-Tartu-Valga langemine ja enamlaste lähenemine Jõgeva ja teistel suundadelt oli Viljandimaale ohtlik, vaenlased olid Viljandimaad ümber haaramas. Enamlased hakkasid endid Tartu-Valga rajoonis korraldama uueks pealetungiks, kuid valides peaeesmärgiks Riia, nad jätsid meie vastupanu murdmise Viljandi, Pärnu ja Paide rajoonis teisejärguliseks ülesandeks, jättes meie lõunarindel opereerima ainult 49. polgu ja 9. Novgorodi polgu, saates viimase Mõisaküla poole.

Tartust Põltsamaale taandunud 2. ja 3. polk reorganiseeriti uuesti, samuti ka Tartu maakonna kaitseliidu osad hea organisaatori, tulise julge Julius Kuperjanovi poolt Kuperjanovi-nimeliseks partisanide salgaks, nii endistest kaitseliitlastest kui ka Põltsamaal mobiliseeritud meestest. Viljandis ja Pärnus organiseeris 6. polku V. Puskar. Korra Viljandis pidi jalule seadma 2. diviisi ülem polkovnik Limberg, kes oma staabiga Tartust Viljandisse oli taganenud, kuid sel oli vähe tagajärgi. Uueks diviisi ülemaks määrati V. Puskar. Organiseeriti veel

teisi väeosi. Viljandimaa kaitset tuli eriti koordineerida Pärnumaa kaitsega.

Viljandimaa kaitse organiseerimisele oli tähtis see, et venelaste 49. polgu ületamine Tartust Valka viibis. 6. polgu II pataljoni ülem kapten Jaakson organiseeris Viljandimaa kaitseks üksikuid väiksemaid partisanide salku, kes saadeti välja tähtsamatele teedele Võrtsjärve ja Valga vahel. Enamlaste 49. polk läks Valgast edasi alles 28. detsembril, saabudes Tõrva 1. jaanuaril ja liikudes sealt edasi. Ülemjuhataja käsu kohaselt algas 2. jaanuaril 3. polk ühes 6. polgu 8. rooduga alampolkovnik Eduard Kubbo juhatusel sõjategevust, ülesandega vallutada Kärstna kõrgendikud ja lõigata ratsaväelastega läbi raudtee Härgmäe jaama juures. Skautsalk alamkapten P. Pinka juhatusel ühes 6. polgu 5. rooduga, ühe suurtüki toetusel, pidi vallutama Karksi-Nuia ja sealt edasi tungima Mõisaküla peale. Morna mõisas lisandus neile veel üks 6. polgu rood kapten Schmidt juhatusel. Alampolkovnik Kurvits pidi Viljandis Tartu linna kaitseliidu ja vabatahtliku salga abil kindla korra looma. Türi-Allikult tõmmati Viljandisse sinnaaadetud 6. polgu 7. rood varru.

Kärstna juures ja Karksi-Nuia rajoonis arenesid 3.—6. jaanuarini esimesed ägedad lahingud punastega, eriti ägedad Kärstna mõisa ja selle läheduses asetseva kõrgendiku Kabelimäe pärast. Neis lahinguis panid 3. ja 6. polgu osad aluse edaspidisele võidukale tegevusele. Kokkupõrke tulemusena, mis jäi otsustamata, okupeeris 6. polgu 8. rood pataljoniülema alamkapten Jaaksoni juhatusel mõisa, kuid 3. jaanuaril tungis suures ülekaalus vaenlane, kellel ka suurtükid olid, mõlemalt tiivalt suurtükitle toetusel 6. polgu 8. roodu peale, mille tõttu meie mehed pidid peale visa lahingut taanduma. Punased olid osutanud lahingus suurt vastupanutahet ja neid polnud ka heidutanud see, et meie mehed olid võtnud Karuli, mis ähvardas nende taganemisteid. Alampolkovnik Kubbo asus järgmisel päeval vastupealetungile, kasutades Kabelimäge; peamiselt suurtükiväe puudumisel aga ebaõnnestus Kärstna mõisa vallutamine, ja seda just tugevate kiviehitiste tõttu, mida enamlased võisid kasutada tugipunktidena kuulipildujate asetamiseks, kuna meie meestel tuli tegutseda lagedal väljal. 5. jaan. tuli lasta mehi puhata ja teha ettevalmistusi uueks pealetungiks. 6. jaan. haaratigi mõis korruga põhjast ja lõunast. Nüüd oli kasutada ka üks Viljandist toodud vanamoeline suurtükk; see asetati lahtisele seisukohale Kabelimäele. Heitlus vaenlase kiirlaskja uuetüübilise kahuriga lõppes meile võidukalt: vastase suurtükk viidi lahinguväljalt. Laske-koona puudusel ei suudetud aga hävitada kõiki vaenlase automaatrelvi ja alles siis, kui võeti Karuli mõis, mis ähvardas vaenlase taganemisteid, taganes viimane peale õige visa vastupanu Helme suunas.

Karksi mõisa peale esimene pealetung 4. jaanuaril ebaõnnestus, kuid järgmisel hommikul löödi vaenlane sealt välja.

Sõjategevus Laiuse, Jõgeva, Aidu suunas algas 24. detsembril, kus alamkapten Andersoni väesalk Jõgeva-Laiuse rajoonist suruti ikka enam lääne poole. Vaenlane sundis vastupanule vaatamata meie mehed 27. detsembril Aidust taanduma, kuid vastupealetungiga löödi nad

sealt 28. detsembril uuesti välja. 2.—5. jaanuaril kujunesid Aidu juures ägedad lahingud pealesuruva vaenlasega, kusjuures nad tagasi löödi. Ka siin oli toimunud murre sõjalises olukorras ja ka siin osutasid meie mehed visadust ja võitlustahet, mis oli valitsemas ka teistel rinnetel.

Tähtsaid ja otsustavaid lahinguid löödi Viljandimaa piiridest väljaspool, kusjuures vaenlane oli sunnitud järk-järgult taanduma. Meie kodumaa pind vabanes ja Viljandimaa pääses sellest poolringist, mis maakonda ümbritses detsembrikuu lõpul ning jaanuarikuu algul, ja edaspidises sõjakäigus maakonnal ei tulnud sõjatallermaana otseselt kannatada.

Halduslikud ja majanduslikud olud. Peale orduriigi langemist läks Viljandimaa 1560. a. Vene alla kuni Zapolje rahuni (1582. a.). Vene valitsuse aegsed olud on meile senini andmete puudusel tundmatud, enam on tuntud aga poolaegsed.

Poola valitsuse ajal jagunes Viljandimaa kolme eri sõjalis-majanduslikku administratsioonipiirkonda — Viljandi, Põltsamaa ja Tarvastu staarostkonda, mis omakorda jagunesid väiksemaiks majandamisaladeks, folvarkideks, millede keskusteks olid riigi omad majapidamised ja kuhu talupojad sooritasid tegu ja ka maksusid. Folvarkide alla kuulusid teoga ning maksudega vakused ja hajakülad; esimeste majanduslik-administratiivne osa 16. sajandi teisel poolel aga kahanes ja meie näeme Poola revisjonist a. 1599, et talupojad täitsid oma kohustusi mõisavõimu vastu adramailt kui maksuühikuil, nii et vakus ei esine ka enam maksuühikuna. Iseloomulik Poola ajale on see, et laiad kultiveeritud alad jäid riigi valdusse, eravalidusena säilisid peamiselt orduaegsed läänistised, kuid Poola ajal tehti siiski ka mõningaid uusi läänistusi poolakatele, leedulastele, sakslastele, ning anti maid ka ametnikele ja kirikule.

Suurima ja keskseima tähtsusega staarostkonnad olid Viljandi ja Põltsamaa, olles seda ka sõjaliselt, kuna Tarvastu lossi sõjaline tähtsus oli Vene-Liivi sõja aegu 1560 kadunud. Juba maa-alaliselt olid Viljandi ja Põltsamaa staarostkond Tarvastu omast hoopis ulatuslikumad, kuid majanduslikult oli Tarvastu ala Põltsamaa omast võimelisem; viimasesse kuulusid Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani, osalt Suure-Jaani alad. Tihedam asustus ja kõige suuremad külad esinevad üldiselt Tarvastu staarostkonnas, Viljandi staarostkonnas, Viljandi piirkonnas ja Suure-Jaanis; Põltsamaa külad on üldiselt väiksemad, eriti võrreldes Tarvastu omadega; mõnevõrra võis mõjuda ka see, et Põltsamaa ala oli sõdadest kuni 1599. a. tugevamini saanud kannatada.

Viljandi lossi alla kuulus kolm riigimõisa-piirkonda (folvarki), millede keskusteks olid riigimõisad, ja peale nende veel üks väiksem riigimõisa-ala (abifolvark).

Neist folvarkidest oli Mataper-Moyza nimeline hilisema Viljandi mõisa elkäija ja kuulusid selle alla peamiselt Viljandi kihelkonna lääne- ja loodepoolsed osad, osalt ka Kõpu; Ryngo-Moyza nimeline folvark asetses vist Viiratsi mõisa piirkonnas, selle alla kuulusid peamiselt Viljandi kihelkonna idapoolsed osad. Tarvastu kihelkonna lõunapoolsed osad, Vooru, Suislepa jne.,

kuulusid Pikiere moyza nimelise folvargi alla, põhjapoolsed osad aga Tarvastu folvargi alla. Vastemoysa-nimelise vakuse alla käis peamiselt Suure-Jaani ja osa Pilistvere alastki. Paistu kuulus aga Karksi lossilääni, nagu ka hiljem Rootsi ajal.

Ryngo-Moyza nimelises folvargis, $\frac{1}{4}$ penikoorma kauguses Viljandi lossist, leidis 1599. aasta revisjoni andmeil riigimõisa põlispõllu-ala, mis koosnes kolmest põlispõllu-väljast. 1599. a. oli seal külvatud rukist 135 riia vakka, otra 70 riia vakka ja 2 külimittu, kaera 70 vakka; rukki- ja odralõikus arvati 4-le ja kaera oma 3-le seemnele ja kogu rukkisaak 540 vakale, odrasaak 281 vakale 2 külimitule ja kaerasaak 210 vakale; külvati veel 2 riia vakka herneid. Folvargi heinasaak arvati 162 koormale. Kogu mõisa oma majapidamise sissetulekuna arvestati 491 floriini. Folvargi alla kuulus 3 vakust, kes sooritasid riigimõisa põllul teoorjust, õiendasid andmeid jne. Talupojad omasid siin $\frac{1}{2}$ -, $\frac{1}{4}$ - ja $\frac{1}{8}$ -, enamuses $\frac{1}{4}$ - ja $\frac{1}{8}$ -adramaalisi talusid.

Mataper-Moyza nimelises folvargis, ka $\frac{1}{4}$ penikoorma kauguses Viljandist, oli riigi oma majapidamine suurem kui eelmises. Siin oli 1599. aastal külvatud 210 vakka rukist, otra 100 ja kaera 107 vakka. Ka siin arvestati rukki- ja odrasaagina 4 ja kaerasaagina 3 seemet. Kokku saadi siis rukkeid 840, otri 400 ja kaeru 321 vakka. Heinasaak märgitakse 118 koormale ja kogu mõisa oma majapidamise sissetulek 720 floriinile. Abifolvargis Kowaias, kuhu kuulus 1 vakus (osasid Saarde, Hädemeeste ja Halliste khk.), oli 1599. a. külvatud rukist 69 vakka, otra 55 ja kaera 40 vakka; ka siin arvati rukki- ja odralõikus 4-le ja kaera oma 3-le seemnele; kogusaak: rukkeid 276, otri 220 ja kaeru 120 vakka ja heinu 120 koormat, rahas hinnatav 272 floriinile. Vastemõisa-nimelises folvargis, 2 penikoorma kaugusel lossist, oli kõige suurem riigimajapidamine Viljandi staarostkonnas. Mõisa põlispõllu moodustas kolm välja, külviala oli ühes väljas 350 riia vakka, teises 220 ja kolmandas 190. 1599 oli seal külvatud rukist 185 vakka, otra 157 ja kaera 200; ka siin arvestati rukki- ja odrasaagina 4 ja kaerasaagina 3 seemet, kogusaak oli: rukkeid 740, otri 628 ja kaeru 600 vakka. Oli vähesel määral külvatud ka herneid, nisu, tatart, lina ja kanepit. Heinasaak arvati 300 koormale ja kogu folvargi sissetulek 937 floriinile. Folvargi alla kuulus 2 vakust. Andamina nõuti talupoegadelt rukkeid, kaeru, otri, mille määrad olid revisjonis iga talupoja nime juures toodud, nagu ka teistes folvarikes, peale selle nõuti veel hinnusena härgi, sigu, nisu, herneid, tatraid, lina, kanepit, humalaid, oinaid, hanesid, kanu, mune, heinu, mett jne., ühelt adramaalt kokku hinnusena 16 floriini. Puid folvargi jaoks nõuti adramaalt 4 koormat. Teokohustusena — $\frac{1}{4}$ adramaalt üks rakend mehega teispäeva hommikust laupäeva lõunani.

Tarvastu lossilääni juurde kuulus 2 folvarki. Tarvastu lossi folvargi põlud olid väga viljaka pinnasega. 1599. a. oli siin külvatud 264 vakka rukist, otra 166 $\frac{1}{2}$ ja kaera 208 $\frac{1}{2}$, kusjuures rukki- ja odralõikus arvati 4-le ja kaera oma 3-le seemnele; saak oli: rukkeid 956, otri 666, kaeru 625 $\frac{1}{2}$ vakka. Külvati ka veidi nisu, tatart ja herneid; heinu saadi 492 koormat. Folvargi kogu sissetulek arvati 1921 floriinile.

Pikiere moyza nimelises folvargis oli 1599 külvatud rukist 230, otra 90 ja kaera 200 vakka; rukki- ja odralõikus arvati 4-le ja kaera oma 3-le seemnele, kusjuures saak oli: rukkeid 920, otri 360 ja kaeru 600 vakka; külvati ka veidi nisu ja herneid. Maksu arvati: adramaalt rukkeid, otri, kaeru à 20 riia vakka, tatraid 6 vakka, 2 vaati õlut, 4 koormat heinu, 40 kuba õlgi, 6 sülda puid, 2 puuda kanepit, lina, 2 puuda humalaid, 1 puud mett, 4 hane, 4 siga, 6 kana, 40 muna jne.; adramaalt — 51 fl.

Põltsamaa staarostkonna keskuseks oli Põltsamaa loss, millel siis nagu Viljandi lossilgi oli sõjalisi ülesandeid. Lossile allusid Põltsamaa, osa Pilistverest ja Kolga-Jaani kihelkond ja osa Suure-Jaani kihelkonnast. Kolga-Jaani oli aga tol ajal harvasti asustatud. Põltsamaa folvargi mõisa majapidamises oli kolm põlispõldu. 1599. a. oli külvatud rukist 553 riia vakka ja 2 külimittu, otra 278, ja alemaale otra veel 42 vakka, kaera 286 vakka. Lõikusena arvestati siin üldiselt 3 seemet, järelikult pidi saak olema: rukkeid 1659, otri 960 ja kaeru 858 vakka. Külvatud oli ka veidi suvirukist,

nisu, herneid, tatraid. Heinasaak arvati 1360 koormale. Folvargi oma majapidamise saaduste sissetulekud vastasid 1792 floriinile. Folvargis oli 6 vakust, vakustesse kuuluvad külad, peale sääraсте nagu Umbusi, kus oli üle 30 talu, olid enamasti väikesed, alla 10 talu; ka siin oli, nagu teisteski staarostkondades, enamik talusid $\frac{1}{4}$ ja $\frac{1}{8}$ adramaa suurused, kuid oli siiski ka pooladrikuid. Põltsamaa staarostkonnas võeti hinnusemaksu 2 floriini, oina eest arvati 1 floriin, vasika eest 0.12 fl., sea eest 0.15 fl., vaadi õlle eest 120 fl., 1 p. humalate eest 2 fl., 1 puuda linade eest 0.20 fl., 1 puuda kanepi eest 0.10 fl., 1 heinakoorma eest 0.8 fl., 1 hane eest 0.5 fl., 2 kana eest 0.4 fl. Kokku adramaalt — 9.4 fl. Põlluviljast sooritati andameid rukistes, otrades, kaertes, ka nisus ja herneis, puid anti 2 sülda. Peale selle makseti adramaalt allstaarostile rukkeid, otri, kaeru à 2 riia vakka ja 4 külimittu, tõlgile kõigist kolmest viljast niisama palju. Teoorjust sooritas adramaa 2 rakendiga teisipäeva hommikust laupäeva õhtuni.

Peale selle oli staarostkonnas maid kasutamiseks Põltsamaa staarostil, mitmesugustel teistel isikutelgi oli läänisid, ja osa adramaid oli ka kiriku kasutuses, samuti kui Viljandi staarostkonnas. Nagu eespool esitatud andmeist näeme, oli riigi oma mõisapidamine Viljandimaal tugevasti keskendatud, riigimõisade majapidamiste arv polnud suur ning seega administratsioon polnud eriti kulukas, kuid seda ebaratsionaalsem oli ta mõisa majapidamisel talupoja teopäevade ärakasutamise mõttes. Tundub, et mitte eriti suure mõisamajapidamise jaoks oli rakendatud võrdlemisi palju tööjõudu. Loomulikult oli folvarkide sissetulekuis, eriti neil aladel nagu Põltsamaa, veel väga suur osa talupoegade poolt sooritatavast andameil ja need moodustasid suurema osa folvargi tuludest.

Nagu riigi majapidamistest ja talupoegadelt nõutavaist andameist näeme, oli teataval määral siis ka Viljandimaal levinud tatra kasvatamine, mida tol ajal Põhja-Eestis ei esinenud. Võiks ehk arvata, et tatrakasvatuse kultuuri Viljandimaale on arendanud Poola aeg. Nagu näha maksumääradest, esineb maksuna ka kaunvilju, samuti kultiveeritakse neid ka riigimõisade aladel; võib olla ehk ka siin mõjutas Poola aeg nende suuremat levimist. Teised produktsioonialad muidugi on saanud oma põhiilme juba varem, kuid pindala suurusele, mida kasutati ühe või teise viljaliigi külviks, võis Poola ajal mõju olla.

Peale poola revisjoni teostus pärast seda, kui rootslased 1600. a. olid Viljandimaa ajutiselt vallutanud, uus revisjon a. 1601.

Sellest selgub, et Tarvastu linnuseläanis oli $57\frac{7}{8}$ adr., talusid 165, üksjalgu 55, veskeid 4. Maksude nimistust näeme, et see vastas poola-aegsele. Nii nõuti adramaalt rukkeid, otri ja kaeru à 20 vakka, tatraid 6 vakka, herneid 1 vakk, lina 4 leisikat, kanepit 2 leisikat, humalaid 2 leisikat, mett 1 leisik, õlut 2 vaati, 4 hane, 6 kana, 4 siga, 4 koormat heinu, 40 kuhu õlgi, 6 sülda puid, 40 aiateivast, 24 riia marka raha. 1601. a. andmeil oli Viljandi linnuse piirkonnas $84\frac{3}{8}$ poola adramaad, talusid 387, pobuleid 101, 7 veskit, 11 kalurit, tühje adramaid $2\frac{3}{8}$, tühje veskeid 1. Sõjategevus eelmisel aastal polnud siis Viljandi linnuse piirkonna asustusele ja rahvastikule kahandavalt mõjunud. Talupojad maksid adramaalt rukkeid, otri ja kaeru à 12 vakka, herneid 6 külimittu, tatraid 6 külimittu, hanede ja kanade eest 10 krossi, $\frac{1}{2}$ adramaalt 2 koormat puid ja 2 lammast, 10 adramaalt härja või $\frac{1}{2}$ taalrit raha, veskite (arvult 7) rent oli 153 riia marka ja 2 nuumisiga, kalurid maksid kohusemaksuna kalu ja igal nädalal nn. nädalalaku (nii siis värsked). Makse võeti siin viljandi vakaga, mida mahtus tündrisse $1\frac{1}{2}$ vakka. Põltsamaa piirkonnas oli 604 saksa adramaad, 541 talu, 78 pobulit, 10 kalurit, 9 veskit, $37\frac{1}{2}$ tühja adramaad. Siin

lõigati veel kümnest. Saksa adramaa maksis 11 riia marka ja 2½ krossi. Valitseja kohusemaksuna lasus adramaal 2 külimitu rukkeid, otri ja kaeru. Kaluritel lasuva kohusemaksuna on märgitud kala ja selle lisana värsked (nn. nädala-) kala, missugune maks esines siin ja Tarvastus juba Poola ajal. 8 veski eest maksti rendina 33 fl. 12 krossi. Siin oli nagu Viljandi linnuseläänis osa adramaid ka läänistatud.

1601. a. sügisest peale algas aga Viljandimaale raske aeg viljaikalduste, taudide ja sõjategevuse tõttu, ja peale rasket heitlust oli maa asustus hoopis raskemas seisukorras kui varem. Seda olukorda ei suutnud tasandada vaheerahu periood Poola valitsuse viimastel aastatel ja Viljandimaa läks eriti koormatuna vastu Rootsi ajale. Mõisad ja külad olid hävinud ja, mis kõige tähtsam, majandusliku arengu alus, inimkäte ja loomade tagavara oli kokku kuivanud. Tekkis ääretu suur vajadus töökäte järele. See ruumi täitmine toimus Viljandimaal peamiselt Eesti siseruumist, kuid osalt ka väljastpoolt, esijoones Soomest. Eesti siseruumist võis toimuda siirdumine Viljandimaale Eesti ala lääneosadest ja ka saartelt, mis olid sõjast vähem kannatanud või sellest enam toibunud. Tohiks oletada, et Viljandimaa täitmist soodustas vastutulek nii Rootsi võimude kui ka eraisikute poolt, kui ka üsna oluliselt ka Viljandimaa parem põllupinna. Siseruumist siirdumine Viljandimaale oli muudugi vabam mandrilt kui Saaremaalt, eriti siis, kui Saaremaa veel kuulus Taanile. Alles peale Taani ja Rootsi vahel a. 1645 sõlmitud Brömsebro rahu läks Saaremaalt mandrile siirdumine kergemaks, kuid ka Saaremaa kuulumine välisriigi alla ei suutnud siiski pidurdada saarlaste siirdumist Viljandimaale juba enne Brömsebro rahu sõlmimist. 1638—1641. a. revisjoni järgi Viljandi lossiläänis peremeeste (talude) üldarv oli 243, neist eestlasi 221, soomlasi 2, lätlasi 6, venelasi 10, poolakaid 1, sakslasi 3, võõraid kokku 22 või 9,1%. Tarvastu lossiläänis oli peremeeste üldarv 85, neist eestlasi 76, soomlasi 5, lätlasi 2, venelasi 2, võõraid kokku 9 ehk 10,6%. Hoopis kirjum oli pilt Põltsamaa lossiläänis, siin oli 521 talupojast 369 eestlast, 136 soomlast, 16 venelast, kokku võõraid 152, võõraste protsent seega 29,2%. Enne Rootsi-Poola sõda elas Põltsamaa linnuseläänis üle 500 talupoja. Endisi talupoegi või nende järeltulijaid oli 1624. a. ainult 44. 1638. a. olid soomlased levinud Viljandimaal peamiselt Põltsamaal, väiksemal arvul ka mujal, lätlasi leidis ainult vähemal arvul, kuna venelasi oli levinud õige tugevasti: peale Võru- ja Tartumaa oli neid Viljandimaal tihedamalt ainult Põltsamaal. Nagu näha 1624.—1627. revisjoni andmeist, sai Viljandimaa, eriti Võrtsjärve piirkonnas Tarvastu, tublisti uudisasunikke Karksi linnuseläänist, kuid samadest revisjoni andmeist näeme, et siia oli siirdunud uudisasunikke ka Põltsamaalt. Saarlaste leviku tabelist mandril 1637—1642 näeme, et saarlasi oli tulnud üsna tublisti Viljandi ümbruskonda ja Põltsamaale, kuna aga nähtavasti Tarvastu ala kui parema pinnasega maa ei vajanudki siis enam nii palju uudisasunikudena saarlasi, see oli peale sõda kattunud uudisasunikudena õige pea.

Karksi lossiläänis, mille alla kuulus Viljandimaal ka Paistu, polnud 1640. aastail võõraid üldse palju (5,8%), 243 peremehel oli vöö-

raid 22, neist venelasi 10, lätlasi 6, soomlasi 2, sakslasi 3, poolakaid 1. Veel vähem oli siirdunud võõraid Pärnu krahvkonda ja lossilääni (2,3%), tunduvalt enam aga Helme lossilääni (16,2%), palju oli venelasi sisse rännanud aga Tartu maapealiskonda ja Laiuse lossilääni.

Viljandimaa majanduslikku ja halduslikku olukorda mõjutas ka Rootsi riigi doneerimispoliitika Gustav Adolphi ajal. 1630. a. oli Viljandi läänis restitueeritud Liivimaa aadlile 10 adramaad, uusi donatsioone tehtud Eesti- ja Liivimaa aadlile 5 adramaad, Rootsi aadlile 98, linnadele kuulus 5 adramaad. Kroonu kätte polnud jäänud üldse adramaid, kokku oli Viljandi alal 118 adramaad. Tarvastu läänis oli läänistatud Rootsi suuraadlile kõik 46 adramaad, Põltsamaa läänis restitueeritud Liivimaa aadlile endisi valdusi 30 adramaad, uusi donatsioone Rootsi suuraadlile antud 110 adramaad, kokku 140 adramaad. Nagu neist andmeist näeme, oli Viljandimaal palju läänisid saanud just Rootsi suuraadel; suurimat läänistist omas siin 1624. a. Jakob De la Gardie, kes sai donatsioonina Viljandi ja Tarvastu lossilääni.

1638. a. jagunes Viljandimaal maavaldus järgmiselt:

Kihelkond	Rootsi suuraadel	Introduts. väikeaadel	Liivimaa aadel	Muud	Kokku
Viljandi	39 ⁷ / ₈		11 ¹ / ₄		51 ¹ / ₈
Suure-Jaani	15 ¹ / ₂	3	10 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	30 ¹ / ₂
Tarvastu	36 ¹ / ₂				36 ¹ / ₂
Põltsamaa	90 ³ / ₄	5 ¹ / ₃	³ / ₄	¹ / ₄	105 ⁷ / ₈
Pilistvere	34 ³ / ₄		2 ³ / ₄	³ / ₄	38 ³ / ₄
Paistu	45		5 ³ / ₈		50 ³ / ₈
Kolga-Jaani	1 ¹ / ₂		¹ / ₂		2

Nagu neist andmeist näeme, oli Liivimaa aadel Viljandimaal õige nõrgalt esindatud ja maaga varustatud, hoopis nõrgemini kui Tartu- ja Võrumaal.

1690. a. maahinde järgi oli Viljandimaal:

Kihelkond	Rootsi suuraadel	Introduts. väikeaadel	Liivi aadel	Kirikumõisad	Valdaja teadmata	Kokku
Põltsamaa	183 ¹ / ₂	12	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₄		198 ¹ / ₄
Pilistvere	67 ³ / ₄		9 ¹ / ₄	1 ³ / ₄		78 ³ / ₄
Kolga-Jaani	3 ³ / ₄			1 ¹ / ₂		5 ¹ / ₄
Viljandi	83 ³ / ₈		28 ¹ / ₂	1 ³ / ₄		113 ⁵ / ₈
Paistu	61 ¹ / ₂		17 ³ / ₄			78 ⁷ / ₈
Suure-Jaani	24 ¹ / ₈	6 ¹ / ₂	26		3 ⁵ / ₈	60 ¹ / ₄
Tarvastu	63 ¹ / ₈					63 ¹ / ₈

Reduktsioon puudutas Viljandimaad siis õige tugevasti. Tagastamisele kuulusid ju kõik Rootsi suuraadlile doneeritud mõisad.

Põltsamaal polnudki 1690 vanemaid läänisid, Pilistveres oli orduajast kaasa võetud 9¹/₄ adramaad, mis kuulus valdajale Norrköpingi otsuse mõisana. Viljandimaal oli kaasatunud adramaist doneeritud

Norrköpingi otsuse järgi $2\frac{1}{2}$ adramaad, orduaegseist aadlimõisadest $\frac{1}{2}$ adramaad, Rootsi donatsioone, millede ordumeistri-aegne iseloom pole teada, $9\frac{1}{4}$ adramaad, pandiadramaid $16\frac{1}{4}$; Suure-Jaanis — Rootsi donatsioone, millede orduaegne iseloom pole teada, 7 adramaad ja panditud $6\frac{3}{4}$ adramaad; Paistus oli alloode $15\frac{1}{8}$ adramaad, Rootsi donatsioone, millede orduaegne iseloom pole teada, $2\frac{1}{4}$ adramaad.

Administratiivselt kuulus Viljandimaa Poola ajal Liivimaa külge ja Poola administratiivsed korraldused hakkasid siin kehtima, kui Viljandimaa läks Poola valitsuse alla. Sigismund Augusti valitsemis-aeg polnud halduslikeks ülesandeks soodus, osa Liivimaa oli veel Vene käes ja nimelt praegune Tartu- ja Võrumaa ja enamik Viljandimaa. Sigismund Augusti aegsetest korraldustest on tähtsamad need, mis puudutasid maa kraisidesse jaotamist ja Liivimaa kroonumaade valitsemist ning osalt ka kohut.

Igatahes oli poolaegne administratsioon võrdlemisi ühtlane ja ka keskendatud. Üldse taotles Poola tugevasti keskriigi huvisid ja selle eesmärgiga alustati Stephan Báthory ajal ka Liivimaa rekatoliseerimist, peakeskustena Riia ja Tartu, kuid Viljandimaal ei näi algul tulemused suured olevat. Ja kui administraator Jerzy Radziwiłł 1584. a. teostas kirikuvisitatsiooni, selgus, et Viljandis on katoliku kirik täiesti laostunud ja linn peaaegu maha jäänud. Kuid eestlased kohtlevad kardinali suure aukartusega ja küsimusele, missuguse usu poole nad hoiduvad, vastavad nad, et katoliku usu poole. Báthory surma ajal polnud üldse takistusi katoliku usu levitamisele, kaasa arvamata linnad. Maal olid katoliku usu levitamiseks eriti soodsad tingimused kroonule kuuluvail aladel, kus keskvalitsuse ametnikud täitsid kuningate jne. eeskirju. Kuid Rootsi-Poola-vaheline sõda paiskas rekatoliseerimise täiesti segi ja 1613. a. toimunud visitatsioonil selgus, et üheski Liivimaa kihelkonnas pole hävinud vähem kui pool rahvast; käidi 45 kihelkonnas ja ainult 12-s olid omad preestrid, luteri usu vaimulikke oli maale jäänud ainult 5.

Hiljem *Constitutiones Livoniae* järgi 1582 jagati Liivimaa kolme presidentkonda — Võnnu, Tartu ja Pärnu, millede eesotsas seisid sõjalise ja administratiivse võimuga varustatud presidendid. Presidentkonnad jagunesid staarostkondadesse, millede eesotsas seisid staarostid. Igas presidentkonnas asutati maakohus. Viljandimaa kuulus muidugi Pärnu presidentkonda, kuna Viljandimaal oli, nagu eespool nägime, kolm staarostkonda. 1598. a. nimetati presidentkonnad ümber palatiinkondadeks.

Rootsi aja algul säilisid endised administratiivsed jaotised, losside piirkonnad, kuid Rootsi kohtureformi teostudes 1630 kujunes Eesti alal kaks maakohtu piirkonda — Tartu ja Pärnu; Pärnumaa piirkonda kuulus ka Viljandi ala, kaasa arvamata muidugi Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani, mis olid Tartumaaga seoses. Rootsi aja teisel poolel polnud maakonnad mitte ainult kohtukonnad, vaid ka halduslikud ühikud.

65. Tagastatud mõisad, nende suurus ja rendisumma 1698. a.

	adr.	rent taalrites		aadr.	rent talrites
Navesti ja Vahana küla	6½	420	Kõo	21¼	1942
Vana-Pärsti	2¼	152	Lõhavere	6½	600
Uue-Pärsti	3	116	Vana-Tänassilma	6½	700
Suislepa	15¾	1240	Taevere	6½	742
Päri mõis	1½	150	Uusna	3½	386
Schillingshof			Välgita	7/8	88
(osa Suure-Kõpust)	¾	40	Kusselshof	2½	240
Vastemõisa	21¾	1860	Sürgavere	12	1544
Põltsamaa	70 ⁵ / ₈	6666	Tarvastu, Vooru ja Kuressaare	47¾	4530
Võisiku	23 ⁵ / ₈		Aidu ja Õisu, Kariste, Holstre ja Karksi ala		12480
Pajusi	28¾	4341	Lapinsky (Pinska mõis, Puiatu osa)	7/8	144
Nõmavere	5 ³ / ₈		Viiratsi	5 ⁷ / ₈	1800
Kurista	10¾	800	Viljandi loss	28½	2800
Eistvere	8¼	700	Kõpu	12¾	1130
Adavere	30	3000	Puiatu	4 ³ / ₈	234
Lustivere ja Kalliküla	21	2180	Jaska mõis	1 ⁷ / ₈	260
Tapiku	3 ⁷ / ₈	400	Lahmuse ja Kleinhof	3 ³ / ₈	260
Kabala	35 ⁷ / ₈	3020	Reeguldi	3 ³ / ₅	380
Arusaare	4¾	438	Olustvere	6¾	540
Ollepa (Olleva)	2 ³ / ₈	220			
Jalametsa	2 ³ / ₈	220			
Soosaare ja Lustivere	4	420			
Laimetsa	2½	280			

Põhjasõda lõi Viljandimaale raskeid haavu, hävitati palju talusid, külasid ja mõisu, eriti Vene rüüstatutegevuse tõttu aastail 1702 ja 1703, osaliselt ka 1708. Sõjamõllus sai hukka inimeksigi, osa viidi ka vangis ja osa oli sunnitud ajutiselt põgenema ja otsima varju metsa-urgastes, neis maaosades, kuhu sõjamõll ei ulatunud. Suure hävitus-töö tegi ka katk. Missugust hävitus-tööd tegid sõda, katk jne., seda osutavad peale tegelikku sõjategevust kogutud andmed. Osaliselt need andmed võivad sisaldada mitte ainult kaotusi, mis tekitas katk, vaid ka neid, mis olid nõudnud nälga ja sõda. Muidugi pole need andmed täiesti täpsed, kuid mõnevõrra illustreerivad nad siiski.

66. Viljandimaa rahvastik peale Põhjasõda.

	Tööks kõlvulisi		Vanad ja mitte-kõlvulised		Lapsed, kes ei suuda tööd teha	Katku surnud
	mehed	naised	mehed	naised		
Tarvastu	175	137	25	36	153	714
Vooru	32	33	—	—	—	22
Kuressaare	13	10	1	3	12	66
Suislepa	70	58	8	11	40	50
Paistu või Aidu	59	34	4	10	20	479
Holstre	108	116	13	19	38	707
Õisu	92	90	27	24	77	754
Naistevalla	3	4	3	3	5	52
Loodi	30	31	2	7	35	402
Pahuvere	18	13	1	5	14	143
Viljandi loss	100	74	23	18	100	389

	Tööks kõlvulisi		Vanad ja mitte-kõlvulised		Lapsed, kes ei suuda tööd teha	Katku surnud
	mehed	naised	mehed	naised		
Viiratsi	15	9	2	6	2	58
Kõpu	45	40	2	2	27	377
Puiatu	7	7	—	—	9	58
Kirikumõis	3	3	—	1	3	20
Vana-Tänassilma	39	36	15	18	62	10
Uusna	22	18	6	4	17	65
Vana-Pärsti	14	11	2	4	9	152
Uue-Pärsti	1	1	—	—	2	30
Päri mõis ja Kusselshof	16	12	1	1	7	65
Välgita	1	1	1	1	1	12
Sürgavere	72	47	9	5	31	328
Schillingshof (osa Suure-Kõpust)	1	1	1	—	1	6
Vana-Võidu	88	81	17	19	70	890
Karula	9	8	2	3	4	90
Soosaare	20	18	—	3	14	74
Taevere	32	26	3	4	21	163
Navesti ja Aimla	17	16	—	—	9	86
Lõhavere	29	27	4	—	25	110
Jaska	5	3	3	5	5	45
Vastemõisa	110	104	9	16	76	781
Reeguldi	23	21	2	3	18	17
Olustvere	26	21	3	7	18	152
Lahmuse	13	9	—	3	10	75
Kirikumõis	4	3	—	—	3	14
Kabala	88	63	4	3	38	302
Arusaare	10	9	5	5	5	57
Kõo mõis	41	34	20	20	7	556
Ollepa (Olleva)	10	5	—	—	4	28
Jalametsa	3	4	1	—	3	32
Pilistvere kirikumõis	7	8	2	3	2	47
Loopre	13	13	1	4	39	122

1715 leidis Tarvastus 387 töökõlvulist; lapsi, kes veel ei suutnud tööd teha, — 216, võõraid — 29, ära joosnud oli ainult üks. Ka Vooru külas oli tõusnud töökõlvuliste arv, ka lapsi oli erakordselt palju, vanu töökõlvulisi 93 ja lapsi 90. Paistus või Aidu mõisas oli töökõlvuliste arv väga tugevasti tõusnud, neid oli nüüd 354 ja lapsi 215. Holstres pole märgata vanemate juurdekasvu, selle eest on lapsi palju. Ka mujal on laste juurdekasv väga suur.

Tollel ajajärgul kannatas väga tugevasti Põltsamaa-Pilistvere piirkond. Põltsamaal oli 1690. a. andmeil adramaid 198 $\frac{3}{4}$, 1725. a. aga kõigest 83 $\frac{15}{40}$, kuskil mujal peale Adavere, Rutikvere polnud adramaade arv võrreldes ennesõja-aegsega jõudnud veel pooleni, Kuristas oli see umbes $\frac{1}{3}$ ennesõja-aegsest ja Lustiveres veel vähem.

Pilistvere, kus oli enne sõda 1690. a. 78 $\frac{3}{4}$ adramaad, leidis neid 1725. a. 44 $\frac{35}{40}$; siin olid peaaegu toibunud Loopre, Laimetsa, Jalametsa, halvem oli aga seisukord Kabalas, Arusaares, Kõos, eriti Eistveres.

Parem oli aga seisukord Kolga-Jaanis, mis oli enamvähem toibunud; see on osaliselt muidugi seletatav asjaoluga, et Kolga-Jaani oli sõja ja nähtavasti katkuhi hädaohtude eest enam varjatud piirkond.

Suure-Jaanis oli 1690. a. $60\frac{1}{4}$ adramaad ja 1725. a. $39\frac{30}{40}$ adramaad. Sõja raskustest olid siin kõige enam toibunud Olustvere, Jaska, vähem aga teised alad, nagu Taevere. Viljandi ja Kõpu kihelkonnas oli enne sõda $113\frac{5}{8}$ adramaad, 1725 — $68\frac{35}{40}$ adramaad. Viljandi lossi Vana- ja Uue-Võidu mõisas ulatus 1725. a. adramaade arv umbes $\frac{2}{3}$ -ni ennesõjaaegsest. Hoopis kurvem lugu oli Vana- ja Uue-Pärsti mõisas, peaaegu kadunud oli Vana-Tänassilma, Uusna oli veidi vähem kannatanud, Suure- ja Väike-Kõpus oli seisukord halvem, siin ulatus toibumine umbes poolele, nagu ka Viiratsis, nii oli ka Sürgaveres. Puiatus oli olukord enamvähem sarnane Pärsti mõisaga. Paistus oli 1690. a. 78 adramaad, 1725. a. $55\frac{15}{40}$. Loodi oli täiesti toibunud, kuid Õisus, Mornas ja Heimtalis puudus umbes $\frac{1}{4}$ adramaadest. Pahuvere oli toibunud, Aidus ja Holstres puudus siiski peaaegu $\frac{1}{3}$ adramaadest. Tarvastus leidis 1690. a. 63 adramaad, 1725. a. oli 41 adramaad, puudus siis umbes $\frac{1}{3}$; siin oli toibumine kõigil aladel umbes samasugune.

Otsustades 1725. a. andmete järgi tohiksime oletada, et Põhjasõja raskustest kõige enam toibunud oli Paistu, Kolga-Jaani, siis Suure-Jaani, Tarvastu, Viljandi khk., kuna kirdes tundusid sõja jäljed tugevamini. Jällegi oli see Põltsamaa ja Pilstvere, mis sõjategevuse raskusi pidi eriti tunda saama, nagu see oli olnud Vene-Rootsi- ja Rootsi-Poola-vaheliste sõdade puhul varemalt. Šeremetev oligi 1703. a. rüüsteretke aegu saatnud erirüüstesalga Põltsamaale, mis seega sai kannatada juba 1703. a. Sõjateede tõttu said muidugi rüüstata ka Viljandi ümbruskond, Tarvastu ja Paistu. Kuid Kesk- ja Lõuna-Viljandimaal näib olnud olevat eriline külgetõmbejõud, need alad toibuvad ikka peale sõda kiiremini, mis nähtavasti seletatav maapinna paremussega, eriti Tarvastus. Viljandimaa kattumine elanikkonnaga areneb siin harilikult kiiremini kui Madal-Eestis.

Vaadeldgem nüüd Viljandimaa olusid XVIII sajandi teise poole algul ja peatugem kõigepealt adramaadel.

67. Adramaade arv Viljandimaal XVIII saj. teisel poolel.

Kihelkond	Suurus adramaades	
	1761. a. rev. andmeil	Hupeli arvates (1770-ndail a.)
Pilstvere	$85\frac{1}{8}$	127
Põltsamaa	190	$147\frac{5}{8}$
Kolga-Jaani	$29\frac{5}{8}$	$23\frac{1}{4}$
Suure-Jaani	$60\frac{3}{8}$	$67\frac{7}{8}$
Viljandi	$123\frac{7}{8}$	$114\frac{1}{4}$
Paistu	$83\frac{5}{8}$	—
Tarvastu	$58\frac{3}{4}$	—
K o k k u	$438\frac{6}{8}$	—

Vaadeldes nüüd üksikuid kihelkondi, nende suurust, rahvaarvu, talude ning saunade arvu ja nende suhet, saame järgmise pildi: **Viljandi kihelkond**, mille kirik asus linnas ja kus oli kaks kogudust — maa- ja linnakogudus, omas palju head ja viljakat maad. Talusid oli 656 ja saunikuid-vabadikke 266. Kirikumõisale kuulus 7 talu. Hupel mainib, et Viljandi rahvaarvu kiire kasvamise tõttu leidub väljaspool linna kraave juba 10 linnaelaniku elamut, peale selle veel eestlaste saunu, — kuid täpsemaid andmeid rahvaarvu kohta pole antud. **Suure-Jaani kihelkond**, mida Hupel mõnikord nimetab ka Viljandi-Jaani kihelkonnaks, omas headuselt vahelduvat maad. Siin leidis niihästi häid viljakaid alasid kui ka metsi ja soid, mis olid uuteks asustusaladeks. Siinsetel mõisadel olid mõned telliskivi- ja lubjaahjud. 677/8 adramaal elas siin 6400 elanikku 195 talus ja 331 vabadiku-eluasemel. Haruldaset suure rahvaarvu tõttu väikesel maa-alal moodustasid siin ka maatameeste elamud tähelepandava protsendi kogu elamute üldarvust — nimelt 63%. Hupel mainib, et selles kihelkonnas rippuvad talupojad väga ebausukommete küljes. Nii peetavat siin tönispäeval ebausujumalateenistusi ja toodavat andisid: vaha ja lina.

Paistu kihelkond, kus leidis 446 talu ja 57 sauna, omas kalariikaid veekogusid, kus ainukesena Eestis leidis iherusi (*Lachsforelle*). **Tarvastu kihelkonnal** oli haruldaset hea maa. 363 talus ja 269 saunas elas siin 58¾ adramaal 6500 hinge. Seega rahvastus oli väga tihe. Hea maa tõttu oli siin levinud ka linakasvatus.

Kolga-Jaani kihelkond, mis kuulus varem Põltsamaa alla, mahutas 23 adramaal 3000 elanikku, milline arv oli võrreldes väikese maa-alaga tohtu suur.

Siinne elanikkond jagunes 1771. a. andmeil järgmiselt:

68. Kolga-Jaani rahvastik 1771. a.

Rahvakiht	Mehed		Naised		Kokku
	Täiskasv.	Lapsed	Täiskasv.	Lapsed	
Aadlikud	2	1	4	1	8
Vaimulikud	1	1	2	1	5
Vabad kodanikud	25	12	23	14	74
Talupojad	787	681	725	550	2743
Kokku	815	695	754	566	2830

Arvestades suurt rahvahulka ja ebaratsionaalset, ekstensiivset põlluharimist, pidi enamik inimesi elama väga kehvades ja rasketes oludes. Seda näitab ka talude ja saunade arv, mis 195—331 vastu annab ainult 36,9% elamute üldarvust talusid.

Pilistveres elas 130 adramaal 6926 inimest, milline elanikkond jagunes järgmiselt:

69. Pilistvere khk. rahvastik 1771. a.

R a h v a k i i h t	M e h e d		N a i s e d		K o k k u
	Täiskasv.	Lapsed	Täiskasv.	Lapsed	
Aadlikud	8	3	23	3	37
Vaimulikud	4	1	3	2	10
Vabad kodanikud	12	7	18	6	43
Talupojad	1968	1415	2099	1354	6836
K o k k u	1992	1426	2143	1365	6926

Kihelkonnas oli 677 talu ja 470 vabadikuelamut.

Põltsamaa kihelkonnas oli talupoegi 6500, peale selle 300 sakslast. Elanikkond jagunes järgmiselt:

70. Põltsamaa khk. rahvastik 1771. a.

R a h v a k i i h t	M e h e d		N a i s e d		K o k k u
	Täiskasv.	Lapsed	Täiskasv.	Lapsed	
Aadlikud	6	6	16	5	33
Vaimulikud	1	2	2	2	7
Vabad kodanikud	112	60	69	52	293
Talupojad	1786	1394	1830	1317	6327
K o k k u	1905	1465	1917	1376	6660

Talupoegade elamuid oli 610, neist talusid 291, seega umbes pool elamuist olid maatameeste onnid.

Järgnevas tabelis on kokku võetud kõik Hupeli toodud andmed nii kihelkondade suuruse, talude ja saunade arvu kui ka nende protsendilise suhte ja elanike arvu kohta.

71. Viljandimaa kihelkondade arvustikku 1771. a. (Hupeli järgi).

K i h e l k o n d	Suurus adram.	Talude arv	Saunade arv	% %	Elanike arv	Elanikke 1 adram.
Pilistvere	127	677	470	59,0:41,0	6926	55
Põltsamaa	148	291	319	47,7:52,3	6660	44
Kolga-Jaani	23	195	335	36,9:63,1	2830	123
Suure-Jaani	68	195	331	37,0:63,0	6400	94
Viljandi	114	656	266	71,1:28,9		
Paistu	84	446	57	88,6:11,4		
Tarvastu	59	363	269	57,3:42,7	6500	110
Kokku keskmine	623	2823	2047	56,8:43,2	—	—

Nagu ülaltoodud tabelist näha, on keskmiselt veidi üle $\frac{1}{2}$, nimelt 56,8% kogu elamute üldarvust talud. Üksikute kihelkondade kaupa oli pilt küllaltki erinev. Nii näit. moodustasid Kolga-Jaanis saunad 63,1% kogu elamute arvust. Ka Põltsamaal ja Suure-Jaanil oli maatainimeste % üle 50. Sellest näeme, et maatainimeste ja nende elamute osatähtsus oli eriti suur metsarikastes kihelkondades, kuhu suundus kolonisatsioon. Sellevastu näeme, et Paistus näiteks küünib maatainimeste % vaevalt üle 11. Võrdlemisi harv oli asustus metsarohketes Põltsamaa, Suure-Jaani ja Kolga-Jaani kihelkondades. Seal elati üksiktaludes. Neis kihelkondades oli ka kõige enam asustatud saunu (suhteliselt). Väike vabadikkude arv mõnel pool, näiteks Paistus, võib seletatav olla maa vähesusega. Head maad leidus peamiselt Tarvastus. Tarvastu oli ka ainuke kihelkond, kus end tunda andis metsapuudus. Mujal leidus metsa palju ja kohati isegi ülekülluses.

Kehvavõitu maa nõudis vaearikast harimist, kuigi ehk vähem kui Pärnumaal. Keskmine lõikus oli 6—8 seemet. Külvati rukist, otra, kaera ja nisu. Tarvastus, kus parem maa, kasvatati lina. Peale Tarvastu leidus linakasvatust Pärnu kreisis veel Hallistes, Pärnumaal. Kuna põld vähe saaki andis, püüti hankida lisasissetulekuid. Metsarikastes kihelkondades andis seda metsatööstus: lauasaagimine, palkide vedu ja puutööd.

Põllutööriistad olid algelised. Kasutati harkatra, vikatit, sirpi, osalt ehk rautsi jne. Põlluharimine oli samuti primitiivne. Tarvitati 3 põllu süsteemi ja jäeti sööti laialine kesa. Väetamiseks kasutati sõnnikut, millest aga tihti puudus tuli.

Kogu Pärnu kreisist, kuhu kuulus ka Viljandimaa (peale kirdeosa), oli $347\frac{3}{4}$ adramaad riigi, $785\frac{7}{8}$ era- ja $17\frac{3}{8}$ kiriku omanduses. Kogu kreisis oli umbes 140 mõisa. Neist Viljandimaal umbes 50. Mõisad, mis asusid Tallinna maantee ääres, omasid kõrtse, kuna ju kõrtsid asuvad just liiklusrohketes teede ääres. Nii oli Põltsamaal 2 kõrtsi ja Pilistveres samuti 2, mis asusid just ülalmainitud Tallinna tee ääres.

Kogu Pärnu kreisis peeti 2 laata. Üks neist praeguse Valgamaa alla kuuluvas Helme kihelkonnas ja teine Tarvastus. Tarvastu laata peeti 29. juunil. Sinna tulid mõningad kaupmehed Viljandist, kes müüsid talupojale vajalikke esemeid. Talupojad tõid laadale võid, nahku, vilja jne. Kui talupoegadel vilja ülearu oli, siis viidi see linna, kus vahetati soola, raua, heeringate jm. vastu.

Hupel mainib, et tol ajal Pärnu kreisis vabrikuid õieti ei olnud. Erandi moodustas ainult Põltsamaa tööstuspiirkond. Mõisadel leidus küll tööstuslikke ettevõtteid, nagu telliskivi- ja lubjaahje, kuid need olid peamiselt endavarustuseks. Igas kihelkonnas leidus veskeid, jahvatuseks tuule- ja vesiveskeid ning mõnel pool ka saeveskeid. Nii leiame Paistu kihelkonnas 7 jahuveskit ja 1 saeveski, Viljandi kihelkonnas 14 vesi- ja 3 tuuleveskit, Pilistveres 3 veskit, Suure-Jaanis 1 tuule- ja 18 vesiveskit, viimastest 7 olid 2 käiguga, jne.

Nagu öeldud, moodustas Põltsamaa omaette tööstusliku piirkonna. Seda mainib juba Hupel, kuid ligemalt käsitleb seda Fr. Amelung.

Põltsamaa tööstuslik õitseng 18. sajandil põhjeneb toleaege Põltsamaa lossihärra Woldemar von Lauw' ettevõtlikkusel. Esimene selle õitsengu periood haarab aega vahemikus 1750.—1775. a., seega 25 aastat. Tol ajal asutati Põltsamaal major v. Lauw' poolt vasesepatöökoda, tärkliisvabrik ja nahaparkimistöökodasid, peale nende veel Lasoni metsas roheline klaasi tööstus. Need neli esimest Lauw' ettevõtet olid kaalutletud ja ratsionaalsed, kuna nad õieti kuulusid põllumajanduslike kõiervalharude hulka ja end tasisid. Vasetöökotta investeeriti asutamisel kapitali 1000 rubla suuruses. Parkimistöökodad nõudsid igal aastal 5000 rubla, kuid Hupel mainib, et nad suurest kulust hoolimata siiski veel ülejääki andnud. Tärkliisvabrik aga, nagu kaks teist temasarnast Liivimaal, ei tahtnud õigeid tagajärgi anda, vähemalt seni mitte, kuni tärkliise valmistamiseks kasutati nisu. Hiljem aga leiutati kartulitärklis, kartulist valmistati ka puudrit ja sellele lisandus veel uus papjeemašee, kus plastilisele paberimassile lisati tärkliisjahu. Kõiki neid uudiseid rakendas aga oma uues vabrikus Uus-Põltsamaa omanik J. H. v. Lilienfeld, kes tegi sellega suurt konkurentsi v. Lauw' vabrikule. Viimane püüdis küll olukorra parandamiseks tärkliisevalmistusega liita veel puudritööstuse, kuid ka see pingutus oli asjatu ja ta oli lõpuks sunnitud loobuma kasutust vaevast ning vabriku sulgema.

Lasoni roheline klaasi tööstusse, mille v. Lauw asutas 1764. a., investeeriti 5000-rublaline kapital. Valmistati peale õõnsa roheline klaasi ka igasuguseid rohuklaase ja -pudeleid. Leiud koha peal näitavad, et vabrikus valmistati meistrite poolt, kes muide olid Mecklenburgist pärit, mitmesuguseid peenklaase ja kasutati ka savivorme.

Kõigist neist ettevõtetest sai major v. Lauw kasu, millest ta sai katta oma luksusliku elu väljaminekuid. Kuid ka ümbruskonnale tulid mainitud tööstusettevõtted kasuks. Nii leiame Kolga-Jaanis, kus 30 aastat enne seda ainult 4 rätsepat, 2 möldrit, mõned sepad ja kujud endale ülalpidamist leidsid, nüüd vabriku asutamisega juba 74 saksa käsitöölisi. Klaasivabriku mõjul asutati Võisiku mõisas potasevabrik, osalt et seda potast kasutada klaasi valmistamiseks, osalt et teda transporteerida Riiga ja Peterburi. Kuidas see kõik mõjus Põltsamaa majanduslikule elule, seda kirjeldab Hupel, öeldes, et Põltsamaa sarnanevat juba väikese linnaga. Siia asus hulk käsitöölisi, kelledest osa ehitas endale majadki. Üldse leidis siin 68 ehitist, neist 37 elumaja. Põltsamaa 400-st elanikust oli 300 kodanikusoost. Põltsamaal asuv trükikoda oli ainus maal asuv tol ajal, peale selle olid olemas trükikojad ainult Riias ja Tallinnas. Kutsealade harrastamise seisukohast oli Põltsamaa linlikum kui mitmed teised meie väikelinnad.

Teise perioodi Põltsamaa tööstuse arengus moodustavad aastad 1775—1786. Selles vahemikus asutas v. Lauw Põltsamaa portselani-manufaktuuri, Tirna aknaklaasitööstuse ja Kamari-Põltsamaa klaasi-

vabriku. Nende asutamiseks sai v. Lauw valitsuselt toetust laenu kujul. Lauw likvideeris Lasoni rohelise klaasi tööstuse ja tärglisvabriku, millele, nagu varem öeldud, tegi surmavat konkurentsi Lilienfeld'i tärglise-puudrivabrik. Viimase mõjul kasvas Põltsamaa elanikkond koguni 500 elanikule.

Tirna aknaklaasitööstus asus metsas, kus varemgi asus rohelise klaasi valmistamise ettevõtteid. Major v. Lauw rentis mainitud ettevõtte ja kujundas ta ümber, tehes temast valgeklaasi-tehase. See oli suur edusamm klaasitööstuses, kuna senini oli Põltsamaal valmistatud ainult alamad sorti, halba klaasi, sooda asemel kasutades puutuhka. Hiljem, a. 1782, hakati samas ettevõttes valmistama peegliklaasi. Ettevõttes teenis 12 sakslast-klaasipuhujat ja sama palju abilisi meistri juhatusel. Tirna vabrikus oli üle 100 elaniku. Kapitali investeeriti sinna 30000 rubla. Peegliklaasi töötlemiseks ja peeglite valmistamiseks loodi lihvimis- ja poleerimistöökohad ning peeglivalmistamise tööstus. Major v. Lauw laskis ehitada 1782. a. Kamari-Põltsamaa peeglivabriku ja samal aastal asutati ka portselanimanufaktuur. Mõlemad ettevõtteid toetas valitsus rahaliselt. Portselanimanufaktuuri sinivalgeks võõbatud tooted leidsid üldist tunnustust ja olid laialt tarvitusel, kuid nad ei suutnud tasuda suuri käituskulusid, mille tagajärjel ettevõtte juba Lauw' eluajal oma tegevuse lõpetas.

Peegliklaasi lihvimise töökojas oli 12 lihvimiskivi, 4 poleerimisveskit ja 6 fassettimisplaati. Lihviti käsitsi ja siin oli ametis 10 eesti ja 10 vene lihvijat. Poleerimine sündis masinal ja oli sakslastest meistrite käes.

Kogu see peeglitööstus aga ei tasanud end ära, kuigi kaubal oli suur minek ja hinnad olid võrdlemisi kõrged. Tol ajal maksis keskmise suurusega seinapeegel 70 kop., 1892. a. aga ainult 20 kop. Ettevõtte käituskulud olid 20 000 rubla aastas ja kuna tulud ei katnud väljaminekuid, tuli siin igal aastal juurde maksta.

1786. a. suri äkki major v. Lauw. Valitsus peavõlausaldajana müüs lossi. Võlad kaeti küll pärandist, kuid ta tütardele ei jäänud enam midagi. Vana Lauw' surmaga oli möödunud ka Põltsamaa tööstuslik õitseng. Peale tema surma tehti ülesandeks advokaat Lungmusele, kes oli pehme ja kergeusklik inimene, hoida elus peeglivabrikut. Tegelikult aga osutus see võimatuks ja peale mitmekordset käest kätte rändamist likvideerus see ettevõtte samuti kui muudki. Hiljem ehitati uus peeglivabrik Catharina-Lisette, Võisiku mõisas.

Sellest näeme, et tööstuslik õitseng Põltsamaal kestis ainult lühikest aega, õieti ainult ühe inime. Ta mõjus siiski elustavalt ja kultuuri tõstvalt kogu ümbrusele. Talupojad leidsid siin kõrvalteenistust puude raiumise ja veoga, liivaveoga jne. Nende naised teenisid ketruse, kudumise ja pesemisega. Hupel mainib, et tol ajal vaevalt ükski ettevõtlik talupoeg rahapuudust tundis. Seda näitab ka asjaolu, et tol ajal hulk rändkaupmehi liikvel oli, kes müütasid igasugust pudukraami, mida talupoegadele vaja võis minna.

Kogu see majandusliku õitsengu periood, mis tugenes tööstuslikele õitsengule ja mille hingeks oli major v. Lauw, võlgnes tänu ainult viimase energiale ja ettevõtlikkusele ning ühes tema surmaga vaibus kiiresti ka kogu tööstusettevõtlus ja majanduslik tõus.

Viljandimaa kui viljarikkam osa Eesti alast tegi kaasa ka selle muutuse, mis toimus mõisamajapidamise alal 18. sajandi lõppaastakümneil; nimelt hakati eelistama teravilja kasutamist põletatud viina tootmiseks ja viinaproduktsoonilevis ka siin ja mõnes paigas nii tugevasti, et võidi praagaga nuumata mõnes mõisas ühe talve jooksul kuni 200 härga. Järelikult hakkasid siis üksikud Viljandimaa mõisad karju arvestama ka kui erilist sissetulekuharu. Muidugi tuli säärase suure nuumloomade produtseerimise juures härgi teistelt aladelt kokku osta.

Nagu eelpool esitatud andmeist näeme, hakkab tol ajal Viljandimaa põllunduslik kultuur kiirema tempoga lähenema moodsaile oludele. See suudab põllunduses kasutada moodsamaid maaharimisvahendeid, nagu ka vilja kokkupaneku riistu, näit. vististi osalt ka rautsi. Viljandimaa majandusliku intensiivistumise aluseks on ka Põltsamaa tööstusrajooni tekkimine, mis toob kaasa kohaliku tõusu. Põltsamaa kerkib elanikkude arvult teiste Eesti mandri väikelinnade hulka.

Viljandimaa kohalik tarbimine tõuseb aga 19. sajandi esimesel poolel, millele osutab ka Viljandi elanikkude arvuline tõus, olles 1863. a. 2466, kuna see Hupeli andmeil oli ulatunud ainult 600-le.

Missugune tähendus on Viljandimaa majanduslikkul oludel ja kuidas on lugu rahvastiku koostisega, seda näeme arvustikulistest andmeist 19. sajandi keskel, kuid neid andmeid vajame ka selleks, et taibata Viljandimaa majanduslikku arengut järgmistel aastakümnetel, mis oli peaaegu ainulaadne ja mis ühes sellega osutab ka sellele, kui suur osa oli Viljandimaal moodsa Eesti kujunemises.

1850-ndail aastail oli Viljandimaa võrdlemisi tihedamalt asustatud Eesti alal. 1859—1863 ulatus rahvaarv keskmiselt 109 410-ni, olles aga 1855—1858 109 569, osutades vahel väikest langust. Viljandimaa eramõisade adramaade arv oli $684\frac{1}{40}$, kusjuures taluadramaa kohta tuli 70 talupojaseisusest meeshinge (Pärnumaal oli see 65, teistes Liivimaa maakondades aga väiksem). Järelikult oli Viljandimaal siis peremeheks saamine juba raskem, kuid juba 19. sajandi esimesel poolel, eriti aga keskel oli siin hoogu võtmas linakasvatus, mis järgmistel aastakümnetel Viljandimaa majanduslikus tõusus nii suurt rolli mängis.

Et aga ärkamisaegsest Viljandimaast saada õiget kujutlust, tuleb jälgida olukorda paarkümmend aastat hiljem.

Vaadelgem kõigepealt Viljandimaa eramõisalaade ostetud ja renditalude arvu. Talundite koguarvust 4344 oli renditalundeid 1476 ja ostutalundeid 2241; kihelkonniti on pilt järgmine:

72. Viljandimaa talundite arv ja omandussuhted 1881. a. mõisaalal.

	rendi-	ostu-	moonakate ja metsa- vahi-kohad	mõisa enese käes	kokku
Viljandi	158	342	6	47	553
Helme	201	435	1	84	721
Suure-Jaani	176	100	16	47	339
Kolga-Jaani	183	249	—	69	501
Kõpu	47	107	—	53	207
Põltsamaa	354	416	24	137	931
Paistu	108	154	2	40	304
Pilistvere	173	255	1	51	480
Tarvastu	76	186	1	45	308

Ostutalundeid oli tublisti üle poole Viljandi khk-s, Helmes ja Tarvastus, veidi üle poole Paistus, Pilistveres ja Kõpus, alla poole aga Põltsamaal ja Kolga-Jaanis, tublisti alla poole Suure-Jaanis (alla $\frac{1}{4}$). Kuid ostutalude % arusaamiseks on vaja silmas pidada seda, et mõisa omas kasustuses olevate talundite arv mõnes väikeses kihelkonnas, nagu Kõpus, Paistus ja Tarvastus, on eriti suur.

Eramõisade talumaade müügi (mitte kvoodi) seisukohalt avaneb järgmine pilt.

73. Ostu- ja renditalundite arv Viljandimaal 1881. a. talumail.

	rendi-	ostu-	kokku
Viljandi	74	270	354
Helme	50	377	427
Suure-Jaani	115	97	212
Kolga-Jaani	57	249	306
Kõpu	9	105	114
Põltsamaa	157	404	561
Paistu	36	135	171
Pilistvere	72	251	323
Tarvastu	6	186	192

Talumaad oli kõige enam müüdnud Tarvastus, Kõpus, Helmes, Kolga-Jaanis ja Viljandi kihelkonnas, kõige vähem aga Suure-Jaanis. 1882. a. oli Viljandimaal ostetud talude ostusummast makstud 91,15%, Pärnumaal 94,74%, Võrumaal 89,91% ja Tartumaal 89,90%.

Viljandimaa kogu talundite arvu on aga raske kindlaks määrata, sest pole käepärast andmeid riigimõisade kohta. Tohiks arvata, et see oli 5000—6000 vahel (kaasa arvatud ka Helme). Ka kroonumõisades müüdi vanad talud, kuid neis planeeriti ka terve hulk väikekohti, mis samuti inimestele välja jagati.

Eramõisade talumaal oli 10—15 taalri suurusi talusid Viljandi kihelkonnas 68, Suure-Jaanis 42, Helmes 45, Kolga-Jaanis 163, Kõpus 22, Põltsamaal 77, Paistus 32, Pilistveres 60, Tarvastus 43; 15—20 taalri suurusi — Viljandi kihelkonnas 98, Helmes 94, Suure-Jaanis 103, Kolga-Jaanis 51, Kõpus 52, Põltsamaal 181, Paistus 51, Pilistveres 114 ja Tarvastus 57; 20—30 taalri suurusi — Viljandi kihelkonnas 142, Helmes 222, Kolga-Jaanis 48, Kõpus 8, Põltsamaal 253, Paistus 70, Pilistveres 73, Tarvastus 77; 30—40 taalri suurusi oli: Viljandi kihelkonnas 25, Helmes 43, Suure-Jaanis 7, Kolga-Jaanis 1, Kõpus

2, Põltsamaal 4, Paistus 10, Pilstveres 2, Tarvastus 5; 40—80 taalri suurusi — Viljandi kihelkonnas 3, Helmes 7, Suure-Jaanis 3, Kõpus 1, Põltsamaal 2, Pilstveres 5; 1 üle 80 taalri suurune talu oli ainult Viljandi kihelkonnas.

Võrdlemisi suuremaid talusid oli enam Tarvastus, Helmes, Paistus ja Viljandi kihelkonnas. Tarvastus oli 10—80 taalri suurusi 182 (kogu arv 192), Paistus 163 (kogu arv 171), Helmes 411 (kogu arv 427), Viljandi kihelkonnas 336 (kogu arv 354); ka teistes kihelkondades peale Kolga-Jaani olid talud võrdlemisi suured. Suure-Jaanis olid talud enamasti 8—20 taalri suurused. Kõpu talud olid peale väikese erandi 10—30 taalri suurused. Tarvastus, Paistus, Viljandi kihelkonnas, Helmes ja Põltsamaal oli võrdlemisi suur % 20—30 taalri suurusi talusid. Neis kihelkondades, kus talud suuremad, pidi tunduma ka suurem vajadus palgalise tööjõu järele. Ka kvoodimaa talude hulgas paistis kõige enam silma 10—30 taalri suurused; kuid neid oli seal siiski väiksem % kui talumail.

1866. a. oli Viljandimaa eramõisade kogu ala suur 372.513 tiinu, sellest mõisamaad 183.946 ja talumaad 188.567 tiinu, kogu mõisade alast (ka talumaa) põllu all oli 80.126 tiinu, heinamaa all 80.760 tiinu, sellest mõisaalal põllu all 36.848 ja heinamaa all 28.321 tiinu, talumail oli põllu ja aia all 43.278 ja heinamaa all 52.439 tiinu. Riigimõisades (arvult 14) oli 1877. a. kokku 58.214 tiinu, sellest talumaad 50.671 tiinu ja mõisade eneste kasutuses ainult 7543 tiinu. Eramõisade mõisa- ja kvoodimail oli 1866. a. põllu ja aia all 19,54%, heinamaa all 15,02%, alemaad ja karjamaad 4,62%, metsa 58,68% ja kõlbmatud maad 2,14%, talumail aga aia ja põllu all 23,53%, heinamaa all 28,51%, alemaad ja karjamaad 14,93%, metsa 4,91% ja kõlbmatud maad 28,12%.

1881/83 aga on olukord mõnevõrra muutunud: mõisa- ja kvoodimail on aia ja põllu all 17,52%, heinamaa all 13,61%, alemaad (võsa) 2,26%, karjamaad 10,57%, metsa 33,40%, kõlbmatud maad 22,64%; talumail aga põllu ja aia all 27,18%, heinamaad 27,21%, ale- (võsa-) maad 8,56%, karjamaad 25,60%, metsa 4,16%, kõlbmatud maad 7,29%. Peamõisade (eramõisade, välja arvatud kirikumõisad) keskmine kultuuriala suurus oli 320,42 tiinu ja kogu ala 2019,15 tiinu.

Viljandimaa eramõisades oli 1881/1883. a. andmeil talinisu all põllust 0,53%, suvinisu all 0,74%, rukki all 19,74%, odra all 17,67%, kaera all 12,24%, kartuli all 6,26%, lina all 6,10%, põldheinaga jne. all 15,10%, kesa all 20,09%, muud 1,51%. Linakasvatusest olid Viljandimaa mõisad ees kõigist Lõuna-Eesti maakondadest, samuti ka odrakasvatusest; kaerakasvatuse oli suurem ainult Pärnu- ja Võrumaa mõisades. Kvoodimail oli rukkikasvatuse mõisa omast veidi tugevam (21,92%), kartuli- ja põldheinakasvatuse aga hoopis nõrgem; otri kasvatati aga enam kui mõisades. Kesa- ja rukkivälja suuruse järgi arvates oli kõige arenenum väljasüsteem Kõpu ja Paistu kihelkonnas, esimeses nähtavasti 6- ja teises 5- ja 6-välja-süsteem; mahajäänumaks kihelkonnaks oli Kolga-Jaani, kus oli üldiselt vististi 5-, kuid osalt ka 4-välja-süsteem. Kvooditalunditest oli mahajäänumaid nurki Pilstvere (kesa all 24,05%), Põltsamaa (kesa all 23,68%) ja siis ka Kolga-Jaani ja Suure-Jaani. Talumaa kasutamine erines mõnevõrra mõisa omast. Siin kasutati talinisu all 0,02%, suvinisu all 1,66%, rukki all 19,61%, odra all 19,22%, kaera all 15,50%, kartuli all 3,52%, lina all 12,85%, põldheinaga jne. all 6,35%, kesa all 20,02%, muu all 1,25%. Kõige enam arenenud alaks olid maakonna lõuna- ja keskosad; väljasüsteemi arengult käis eririnnas Paistu ja Kõpu, osalt ka Viljandi khk. ja Helme, esimeses kahes kihelkonnas oli ka üsna tugevasti 6-välja-süsteemi, nagu seda tuli ette ka Viljandi khk-s ja Helmes. Väljasüsteemilt näivad olevat olnud Viljandimaa kihelkondadest mahajäänumad Põltsamaa, Pilstvere ja Kolga-Jaani. Üsna tugev oli talumail odrakasvatuse ja odra all oli mitmes kihelkonnas üks nurm, siiski oli odra all protsentuaalselt enam maad Paistus, Põltsamaal, Pilstveres ja Suure-Jaanis. Kaera kasvatati palju Paistus (18,52%), kartulikasvatuse oli jälle kõige intensiivsem Kolga-Jaanis (5,11%), väiksem aga Viljandi khk. (2,02%), muidu kasvatati veel võrdlemisi palju kartuleid Pilstveres (4,16%), Põltsamaal (4,12%) ja Tarvastus (4,14%). Kartulikasvatuse oli ka mõisades suurim Pilstveres (9,54%), Tarvastus (7,92%), Kolga-Jaanis (7,33%) ja Põlt-

samaal (7,09%), mis seletatav ka nende alade viinatootmisega. Põldheinakasvatus oli kõige tugevam Kõpus (9,75%), järgnesid Viljandi khk., Paistu, Helme ja Suure-Jaani, ka Kõpu khk. Mõisadeski oli seal tugev ristikheinakasvatus (15,10%). Professor H. Koppeli andmete järgi, kes ise on pärit Viljandi-Kõpu kihelkonnast, on talud Kõpus, seal, kus pinnas liivasem, kasvatatud ristikheina Viljandis turustamiseks.

Erilist tähtsust Viljandimaal aga evis linakasvatus. Linakasvatus oli suure hooga arenenud 1869—1879; selles ajavahemikus langes ta küll mõisades 7%-lt 6%-le, kuid taludes tõusis see 14%-lt 18%-le, tõustes Kõpu kih. 6%—10%-lt aastal 1869 15%—20%-ni 1879. a., Suure-Jaanis samuti 6%—10%-lt 1869 13%—20%-ni a. 1879. 1881/83. aasta ankeetandmete järgi oli Viljandimaa talumaast lina all keskmiselt 12,85%, tõustes tugevasti üle selle normi Tarvastus (16,87%), Paistus (16,60%) ja Kõpus (15,42%), olles tugev ka Viljandi khk-s (15,32%), Helmes (14,95%) ja Suure-Jaanis (13,07%), kuid olles tunduvalt madalam Põltsamaal (8,90%), Pilistveres (8,52%) ja Kolga-Jaanis (9,08%). Kvoodimail oli lina all: Paistus 16,10%, Viljandi khk-s 14,25%, Helmes 13,35%, Tarvastus 13,17%, Kõpus 12,64%, kõige vähem aga Kolga-Jaanis (5,29%), järgnes Põltsamaa (6,33%) ja Pilistvere (9,34%). Kokku mõisa-, talumaa ja kvoodi alal oli lina all Viljandimaal 10,35%, teistes maakondades aga vähem.

Igatahes oli Viljandimaa paarikümne aasta jooksul põllundusliku arengu alal astunud suure edusammu, eriti maakonna lõuna- ja kesk-osa. Oli suurenenud suviviljakasvatus, ka ristikheina kasvatamise osatähtsus oli tunduvalt tõusmas. Kartulikasvatus oli ka üsna suur ja osa kartulisaagist, eriti maakonna kirdeosas, leidis kasutamist viinatööstuses. Suur missioon oli aga linal, aidates tasuta talu ostuhinda, maksta renti, tasuta tööliste rahapalka. Sageli tasutakse sulastele, nii vallalistele kui ka naisemeestele, osa palka ka linaga.

Viimaste aastakümnete jooksul kasvas Viljandimaa kultuurala: kui kultuuralast 1881. a. oli põllu all 37,37%, tõusis see enne Maailmasõda 41,78%. Võttes aga arvesse kogupinnast näeme, et 1881. a. oli põllu all 21,56%, enne Maailmasõda 26,57%.

Vene aja lõpu poole toimunud maahinde järgi oli mõisa enese poolt kasutataval maal ja kvoodil Liivimaa kõige kõrgemalt hinnatud põllumaa Viljandimaal Tarvastus (2,63 maksurubla vakamaa), samuti omas kõrgemalt takseeritud talumaad Viljandimaa, ja nimelt Tarvastu (2,01 maksurubla vakamaa) ning Pilistvere (1,95 maksurubla vakamaa). Põllumaa headuselt mõisamaal ja kvoodil järgnes Tarvastule Põltsamaa, Pilistvere, Paistu, viimasel kohal oli Kõpu. Talumaal järgnesid Tarvastule ja Pilistverele Suure-Jaani, Paistu ja Viljandi kihelkond. Viimasele kohale jäi aga Kolga-Jaani. Kroonumõisade põldudest seisis esikohal Suure-Jaani, kroonumõisade talumaalt aga Pilistvere, Suure-Jaani ja Viljandi kihelkond.

Viljandimaa maaheadus on ikka olnud põhjuseks, et maakond on moodustanud võrdlemisi tähtsa osa, alates muistsest Eesti iseseisvuse ajast. Pinnase headus tingis ka Viljandimaa kiire sisekolonisatsiooni, kui maa oli peale laastavaid sõdasid ja taude tühjunud. Just maapinna headus ja Pärnu sadama suhteline lähedus oli ka see, mis tingis Viljandimaa tõusu ärkamisaja etteotsa. Seoses maaheadusega oli Viljandimaa hilisemas arengus üsna suure tähtsusega ka see, et talu omas küllaldast pinnast tugevamaks arenguks.

Põllumajandusliku kultuuriga rööbiti sammus ka loomakasvatuse. Viljandimaa mõisadel oli hobuseid 3910, lehmaid 8261, pulle 625, härki 341, lambaid 7526, sigu 3526, nuumloomi 588. Kui Helmet mitte kaasa arvata, siis oli hobuste arv 3030, lehmaid 6306, pulle 576, härki 334, lambaid 5454, sigu 2049 ja nuumloomi 580. Helme khk. mõisad olid üldse väga loomarikkad, eriti palju oli siin sigu, umbes $\frac{3}{7}$ maakonna mõisade sigade koguarvust. Hobuseid oli eramõisade talumaa taludes 7276, lehmaid 13 644, pulle 2484, härki 280, lambaid 20 698, sigu 9786, ja ilma Helmeta: 6084 hobust, 10 984 lehma, 2150 pulli, 273 härka, 16 898 lammast ja 7048 siga. Helme khk-s oli küll hobuseid vähem kui Põltsamaal, kuid lehmaid enam, ka sigade arvult oli ta hoopis tugevam Põltsamaast. Suhteliselt arvestades khk. suurust oli loomarikas ka Tarvastu. Loomakasvatus näib üldse olnud tugevam maakonna kesk- ja lõunaosades. Künd teostus nüüd muidugi põllul hobustega ja loomapidamine aitas tõsta majapidamist üldse. Loomapidamine oli siis Viljandimaal arenenud paremini kui ehk nii mitme teise Lõuna-Eesti maakonna talumaal. Mis puutub mõisa kvoodimaa karjasse, siis oli see kvoodil Viljandimaal võrdlemisi loomaderikas, ka sulastel oli siin palju loomi, hobuseid enam kui teiste maakondade kvoodimaa sulastel, ka lehmade arv oli kvoodil võrdlemisi suur. Sama nähtust võib konstateerida ka talu sulasrahva puhul; ka neil oli hobuseid suhteliselt enam kui teistes maakondades, eriti palju oli neid Põltsamaa khk-s (375), mujal aga vähem, eriti Tarvastus, mis osutab abielus sulaste vähesusele.

Kari sai nüüd ka muidugi paremini toita juba sellegi tõttu, et oli enam maad suviviljade all; hobustele kasuks oli aga ristikeinakasvatus.

Palgadki olid põllumajandusliku arengu tõttu tõusmas. Tõusis ka moonna asemel rahapalk, peamiselt neis kihelkondades, kus oli suurem vajadus töö järele, nagu Paistus, Tarvastus ja Kõpus. Viljandimaa mõisades maksti vallalistele sulastele aastas, kaasa arvatud söök, läbistikku 127 rbl., abielulistele 133 rbl., taludes said vallalised 129 rbl., abielus sulased 114 rbl.; päevapalgana maksti suvel läbistikku 58 kop. ja talvel 36 kop. Mõisasulaste aastapalgad nii vallalistel kui ka abielulistel olid Viljandi- ja Pärnumaal madalamad kui Tartu- ja Võrumaal, samuti ka talusulaste omad, sama lugu oli ka suviste ja talviste päevapalkadega. Viljandimaa mõisades oli kõrgem vallaliste sulaste aastapalk Helmes, järgnes Tarvastu ja Kolga-Jaani, Viljandi khk., Suure-Jaani ja Paistu; madalam oli see Pilstveres ja Põltsamaal. Naisemeestest sulaste palk oli jälle kõige kõrgem Paistus ja Tarvastus, ühes naisega aga Suure-Jaanis. Vallaliste talusulaste aastapalk oli kõige kõrgem Paistus ja Tarvastus, kõige madalam Pilstveres, Põltsamaal, Kolga-Jaanis ja Suure-Jaanis. Naisemeeste palk oli madalam jälle Tarvastus ja Paistus, kõrgem suvine päevapalk oli Paistus ja Helmes. Töövajadus oli muidugi suurim põllumajanduslikult enam arenenud Viljandimaa lõuna- ja keskosas.

Majanduslikule ja ühiskondlikule arengule osutavad andmed peremehe ja teenijate koos- ja lahussöömise kohta. Viljandimaa era-

mõisade talumaa taludes söödi koos 2267 ja lahus 317 talus (76 talu kohta puuduvad andmed või jälle töötati neis oma tööjuga), ilma Helmeta koos 1965 ja lahus 197 talus; kvoodimail — koos 459 ja lahus 65 (andmed puuduvad, või söödi koos 78 talus), ilma Helmeta koos 429 ja lahus 40. Talumail oli lahussöömine kõige enam läbi löönud Paistus, kus lahus söödi 113 talus ja koos 34-s (andmed puuduvad või töötati oma perega 24 talus). Veel enam oli arenenud lahussöömine Paistus kvoodimaal (lahus 20, koos 2, andmed puuduvad või töötati oma perega 14 talus). Paistule lahussöömise poolest järgnes Helme (kus talumail koos söödi 302 ja lahus 120 talus; andmed puuduvad jne. 5 talu kohta), ka kvoodimail tuli siin lahussöömist ette 15 ja koossöömist 30 (andmed puuduvad 2 talu kohta), teistes kihelkondades oli lahussöömine vähe arenenud, ka Tarvastus; Kolga-Jaani talumaa taludes söödi üldse koos.

Veidi enam arenenud kui lahussöömine oli peremehe lahuselamine teenijatest ja nimelt talumaal elati koos 2127 ja lahus 447 talus, kvoodimail koos 441 ja lahus 84 talus (talumaa kohta puuduvad andmed 86 ja kvoodi kohta 77 talu suhtes). Lahus elati kõige enam Tarvastus (lahus 140, koos 28, andmed puuduvad või töötati ilma teenijata 24 talus). Kvoodil oli lahuselamine Tarvastus juba vähem arenenud (lahus 23, koos 13, andmed puuduvad või töötati oma perega 8 talus), lahuselamise suhtes järgnes Paistu (talumail elas lahus 79 ja koos 68, andmed puuduvad jne. 4 talu kohta) ja Helme (lahus 175 ja koos 246, andmed puuduvad jne. 4 talu kohta); mujal tuli lahuselamist vähe ette, eriti Pilistveres ja Põltsamaal; Kolga-Jaanis polnud talumail teenijaist lahuselamist, küll aga kvoodil.

Üldse näib lahuselamine Viljandimaal juba enam läbi löönud olevat kui lahussöömine, näit. oli Tarvastus teenijatest lahuselamine tugevasti arenenud, mitte aga lahussöömine, kuna Helmes ja Paistus lahussöömine ja -elamine enamvähem käsikäes käisid ja need kihelkonnad siis selle poolest kuulusid Viljandimaa moodsamate kihelkondade hulka, tasandades teed nüüdisajale. Perest lahuselamine tõi kaasa muidugi selle, et hakati rõhku panema parematele eluruumidele. Tingimata kasvasid Viljandimaa peremeeste elunõuded ruumide kasutamise mõttes, hakati mõtlema ja osalt mõeldigi juba häärberite ehitusele; suitsutared olid kadumas ka metsanurkadest. Valgustusabinõuna kasutati juba lampi, seda vajati nii töö juures kui ka lugemisel. Kool oli Viljandimaale tugevamini peale tungimas kui teistele Eesti maakondadele ja rahva hulgas, eriti peremeeste seas, olid ärganud tugevad rahvuslikud huvid. Mulkide keskele Viljandis oli ka Carl Robert Jakobson asutanud oma „Sakala“, mille veergusid Viljandimaa taludes innukalt loeti (vt. „Hariduslikud olud“).

1880-ndail aastail oli Viljandimaa teinud väga tugevaid edusamme, olles kahtlemata Lõuna-Eesti ja koguni terve Eesti enamarenenud maakondi, Viljandimaaga pidas sammu Helme ja Halliste-Karksi, ka olid needki tegelikult põhiilmelt oma majandusliku arengu seisukohalt mulgimaalised kihelkonnad.

Viljandimaa põllumajanduses toimus 60-ndail ja 70-ndail aastail ja ka hiljem endisega võrreldes võrratu suur edusamm. Põllumajandus arenes väljasüsteemilt ja viljajärjestuselt väga jõudsasti, kolmeväljasüsteemi võis kohata veel kuskil kolkas, eriti seal, kus veel uudismaad hariti. Linakasvatus tõusis erilise hooga, olles 1880-ndail aastail taludes hoopis tugevam kui mõisades. Talud pidid linale tänulikud olema selle suure missiooni tõttu, mis ta oli etendanud taluostuvõla tasumisel, rendimaksimisel ja perepalga õiendamisel, kuid ka teraviljale hakati endisest enam rõhku panema — odrale, kaerale kui ka põldheinale-ristikheinale ja kartulile. Ka kari suurenes ja põld sai paremini väetada. Tõusu- ja optimismimeeleolu täitis Viljandimaa peremehe rinda, eriti maakonna lõuna- ja keskosades. Jõukuse tõustes avaldus aktiviteet ka selles, et ei jäädud rahule oma taluga, vaid lastele, poegadele, püüti osta talusid teisel ja nii ongi mulke siis ja ka veel hiljem siirdunud teistesse maakondadesse, osaliselt siirdus ka Viljandimaa sulaseid peremehekihti, seda ka teistes maakondades. Ühest kihist teise tõus pole vististi olnud kuskil mujal nii tugev kui just Viljandimaal. Tõusuajajärk tõi kaasa meeleolu aktiveerumise, enesetunde allarõhutamise, tekkis tugev individualism, see oli nagu mingisugune protest minevikule, mil mõisavõim oli inimesi nii materiaalselt kui ka moraalselt alla surunud, mil eestlast oli rõhunud alaväärsustunne. Ka küladel oli nüüd teissugune kuju, elati omal krundil, teistest lahus, kusjuures taluhood asetsevad krundi keskel. Polnud ka enam endist küla ühistunnet, selle asemele oli nüüd tulnud talu individualism. See on mulgikultuurile nii iseloomulik. Muutuse toob siin alles uus ajajärk ja see muutus ei toimu mitte Viljandimaa lõuna- ja keskkihelkondades, vaid Kolga-Jaanis, Põltsamaal ja Pilistveres, kus 20. sajandi algul hakkab arenema põllumajanduslik ühistegevus, andes eriti suurepäraseid tagajärgi moodsa talupiimanduse arendamisel Põltsamaa-Pilistvere ja Suure-Jaani rajoonis. Kuid siiski pole Viljandimaa varem tõusuajajärk ka ilma kutsealalise ergutuseta, tuleb ainult mees pidada eeskätt Viljandi Põllumeeste Seltsi osa. Kuid oleks ekslik hinnata Viljandi Põllumeeste Seltsi tegevust ainult kutseala seisukohast, tingimata oli sellel omal ajal suur rahvuslik ülesanne, mille mõju ulatus üle Viljandimaa piiride. Oleks ka ekslik arvata, et mulk poleks olnud omal ajal kaasa haaratud rahvuslikust tundest, ka rahvuslikus liikumises on ta etendanud õigei silmapaistvat osa.

Mõnesuguseks Viljandimaa tõusu vastupeegeldajaks on ka Viljandi linn, mille elanikkond tõusis 2406-lt aastal 1863 5248-le aastal 1881. See osutab, et kohalik kaubavajadus oli suuresti tõusnud ja et selle najal oli arenemas kohalik urbanisatsioon; ka alevikud hakkasid arenema. Kuid sama nähtus ei ilmne maakonna rahvastiku arvus, kuna aastavahemikus 1859—1862 esineb keskmise rahvaarvuna näit. 109 410, seevastu aga 1881. a. rahvalugemise järgi pidi Viljandimaal olema 89 736, kaasa arvatud ka Viljandi linn. Meil pole käepärast andmeid, kas 1850. ja 1860. aasta andmete järgi Viljandimaa hulka ei arvatud vahest veel mõnd kihelkonda, mis sinna 1881. a. enam ei kuulunud. Arvatavasti on eelmises arvus kaasa loetud ka Halliste ja

Karksi, mis kuulusid siis Viljandi ala sillakohtuniku piirkonda. Võib siiski arvata, et Viljandimaa elanikkonna arvule võis mõju avaldada see ratsionaliseerumine, mis toimus tööjõu rakendamises. Nimelt hakati taludes tugevasti eelistama vallalisi sulaseid, missugune liikumine oli juba õieti tugev 1870-ndail aastail, eriti maakonna lõunaosades, kuna mõisades kasutati, nagu ka teistes Eesti maakondades, heameelega abielulisi sulaseid, et sesoonilistel tööaegadel kasutada nende perekonnaliikmeid töös. Sellel tõusuajajärgul kaotas Viljandimaa väga ohtrasti energilisemat elementi, kes läks teistesse maakondadesse, ostes seal talusid.

Viljandimaa edaspidisele arenguvõimalusele andsid muidugi teatud suuna majanduslikud tingimused. Maakonna peaharrastuseks jäi põlluharimine ja põllumajandus ei teinud maakonnas järgmistel aastakümnetel samalaadilisi edusamme, nagu see oli toimunud 1870-ndail aastail. Tuli veel ikka teha pingutusi talude ostusumma tasumisega. Põllumajanduslikus tootmises pöörati endiselt suurt tähelepanu linale ja viljale, kuigi linahinnad hilisemal ajal hakkasid tugevasti langema. Põllumajanduse intensiivistumises ei toimu enne uut sajandit olulist muudatust. Ei pöörata ka erilist tähelepanu väetamisele; kunstõnniku kasutamine saab hoogu alles järgneval sajandil. Ka ei tungi veel silmapaistvamalt talude põllumajanduslikku produktsiooni masinaid. Kõik see jääb järgmise sajandi ülesandeks. Uus suur arengaste algab 1910. paiku ja toimub sealt peale edasi. Põllumajanduslikus tootmises hakkab piimamajandus etendama suuremat rolli alles siis ja nüüd ei lange arengu raskuspunkt mitte Viljandimaa lõuna- ja keskosale, vaid oluliselt Põltsamaale, Pilistverele ja Suure-Jaanile, — just neile kihelkondadele, mis suure tõusu ajal 1870-ndail olid tahajäänud. Kui esimesel perioodil seisis võitlusrindel talu üks, siis nüüd lisandus sellele tugev ühistegevuse moment ja piimandus on meil olnudki algusest peale ühistegevuse alusel.

Viljandimaa elas ka õige elavalt läbi neid poliitilisi ja sotsiaalseid käärimisi, mida tõid kaasa 1860-ndad aastad, leides siin elavama vastukaja kui mitmel pool mujal Lõuna-Eestis. See käärimine tekkis üleminekuaja-eelses arengus. See tuli nähtavale juba 1860. a. kollektiivpalvekirjas suurvürst Konstantin Nikolajevitšile, missugusele palvekirjale oli allkirju ka Viljandimaalt, Tarvastust ja Helmest. Hoopis tugevamalt kerkis Viljandimaal palvekirjade ja Peterburi saadetavate saatkondade asi päevakorda 1864. a. Palvekirjade aktsiooni tekkimisel oli mõju ka J. Köleril. Selle tulemusena on nähtavasti valminud 1864. a. aprillikuus kaks kogu järgnevat palvekirjade-liikumist mõjustavat kirjutist: Helme kooliõpetaja Märt Jakobsoni koostatud „Eesti rahva ellolugu“ ja sellele lisaks Holstre-Pulleritsu kooliõpetaja J. Adamsoni „Lissakirri. Eestikeel“; esimeses kõneldi talurahva majanduslikust olukorrast ja esineti ka rea nõudmistega. Holstres oma isatalus hakkas palvekirju koostama Aadam Peterson kui ümbruskonnas enam haritud ja tuntud rahvamees. Tema kaasabil koostati 1864. a. maikuu esimene talupoegade palvekiri keisrile, mis nähtavasti sisaldas vallakohtu vabastamise nõuet mõisa võimu alt ja taotles

uut kogukonnaseadust, teorjuse ja ihunuhtluse kaotamist, talumaade müügihinna määramist erapooletute Vene ametnikkude poolt, talude väärtusest 10% kahjutasu neile talunikele, kes oma kohtadelt pidid nende müügi tõttu lahkuma, nõudis veel kooliolude parandamist jne.

Palvekirja viis Peterburi 15-liikmeline erisaatkond, millesse juhina kuulus Adam Peterson Holstrest. Suvel saadeti Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegade poolt 3 palvekirja Peterburi. Suure-Kõpus erutas talupoegi talude müügiks väljakuulutamise 175—210 hõberubla eest taaler ja ähvardus, et mittenõustumise korral müüakse talud võõrastele, jne. Palvekirja koostamise asjas pöördusid Suure-Kõpu rentnikud A. Petersoni poole, kes selle koostaski. Samalaadne häda oli vaevanud ka Puiatu talumehi. Neile valmistas palvekirja Peeter Peterson. Palvekirjade äraandmisel oli neil teejuhiks Peeter Peterson. Kui ta tagajärjetult oma reisilt oli tagasi jõudnud, läks ta uuesti teele Peterburisse Tarvastu, Karksi, Kaubi ja Talli talupoegadega, kaasas 4 palvekirja, mis ta oli koostanud koos Adam Petersoniga. Peterburist tagasiteel aga vangistati P. Peterson. Lisaks senistele palvekirjadele ja saatkondadele organiseeriti sügisel Peterburi saatmiseks uus suur saatkond. Köler sai oma kodumaareisil augustikuus Vastemõisa Lubjasaarel, Köleri isa talus, kokku Viljandimaa tegelastega, nagu Kõrgemäe Annus Kase, Helme kooliõpetaja Jakobson, Hans Ainson jne. Siin sai A. Peterson ülesandeks organiseerida suurt saatkonda, koostada palvekiri koosolekul vastuvõetud punktide najal ning muretseda sellele võimalikult palju allkirju. Viimane nõue oli seetõttu õige raskesti teostatav, et võimud teda taga otsisid.

Palvekiri redigeeriti lõplikult Peterburis ja tõlgiti vene keelde. Märgekiri sisaldas punkte Eesti talupoegade agrarolukorra, vallakogukonna ja kohtu korralduse, kirikuõpetajate valimise, vallakoolide korraldamise kohta jne. Märgekiri oli koostatud A. Petersoni teksti järgi. Märgekiri esitati rohkes enamuses Viljandimaa kogukondade (19 24-st) nimel, esindatud olid Paistu, Viljandi khk., Kõpu, Suure-Jaani, Helme ja Tarvastu. 9. nov. esinesidki keisrile 17 Eesti talupoega ja palvekiri anti ära. Vastuse pidid saatkonna liikmed saama siseminister Valujevilt. Siseministeeriumis toimus aga ülekuulamine, kuidas palvekiri koostatud jne. Selle aktsiooni tagajärjeks oli, et kohalikud võimud hakkasid taga kiusama saatkonnast osavõtjaid ja neid kogukondi, kes olid olnud aktiivsemad. Holstresse majutati ühe ohvitseriga 48 kasakat. A. Peterson, kes Peterburis oli vangistatud, saadeti Riiga ja sealt Viljandisse. P. Peterson, kes varem oli vangistatud, pääses vangist vabaks 1865. a. maikuu. A. Petersoni mõistis aga Pärnu maakohus 1865. a. 1 aastaks vangi; karistusi said ka mõned teised palvekirja-aktsioonist osavõtnud isikud.

A. Petersoni vangistamisega soikus 1864. a. nov. palvekirjade-liikumine Viljandimaal. A. Peterson vabanes Viljandi vanglast 15. okt. 1865. a. senati otsusel ja anti Holstre kogukonnapolitsei valve alla, kuid tema vintsutused ei lakanud sellega. A. Petersoni vangistatamisega tuleb jälle elavnemine Viljandimaa talupoegade palvekirjaliikumises. Tema koostatud on nüüd rida kollektiiv-palvekirju. Neis

palvekirjades kaevatakse muuseas eriti seniste peremeeste sunnitud lahkumist omist taludest nende müügi tõttu; soovitakse, et talude ostu-müüki pidurdataks või et jälle kohalt lahkudes peremees saaks õiglase kahjutasu. Need soovid kõik jäid muidugi tagajärjeta. Uued katsed kordusid 1866. a. kevadsuvel. Peale kollektiivpalvekirjade oli võimudele esitatud veel terve rida isiklikke. Abiotsijad pidasid nüüd vajalikuks otsest kontakti riigivõimudega; seda pidas vajalikuks ka A. Peterson. Tema 1866. a. Peterburi-reisi peasihiks oli siiski enda ja vend Peetri protsesside eest hoolitsemine senatis. Hoolimata sellest et ta oli politsei valve all, õnnestus tal saada passi ja pääseda vaatamata võimude järelevalvele Peterburisse. Kuid ta sattus võimude kätte ja mõisteti hiljem Pärnu maakohtu ja teises astmes Liivimaa õuekohtu poolt 1867. a. sügisel aastaks vangiroodu, senati õigeksmõistva otsuse najal aga vabastati ta 4. mail 1868. a. Petersoni vangisoleku ajal esines Viljandimaal veel veebruarikuus 8-liikmeline saatkond märgukirjaga. Muidugi jäid need märgukirjad kõik tagajärjeta. Igatahes osutavad need märgukirjad sellele, et see majanduslik protsess, mis toimus 60-ndail ja 70-ndail aastail ja mis andis 1880-ndate aastateni positiivseid tagajärgi, polnud sugugi valuta. Peremeestel oli küllaltki raske uuele olukorrale üleminek. Neid suruti talusid ostma, sageli toleaegetes oludes ülepääsmatus tingimustes.

Viljandimaa majanduse järgnevas arengus oli teatud tähtsus ka mõisamajapidamisel, kus hakati arendama karjamajandust, seakasvatust, osalt ka lambakasvatust. Nii oli 1900. a. andmeil karjamajapidamist arendatud Viljandi mõisas, kus leidus meierei ja angeli kari. Piimaasjandusega tegeldi ja poolverd angeli karja peeti ka Päri ja Vana-Võidu mõisas; siin valmistati 1899. aastast juustu, nagu ka Uue-Võidu mõisas, kus kasvatati ida-friisi karja, täisverd jorkširi sigu ja tõulambaid. Kõpus oli Suure-Kõpu mõisas šveitsi juustu tehas, mida saadeti Peterburi ja Riiga. Helmes oli Hummuli mõisas meierei, angeli kari ja linkolnširi sigade kasvatus. Juustutehas oli ka Patkülas, nagu ka Riidaja mõisas, kus peeti angeli karja. Patkülas toodeti aastas 3600 naela pariisi võid ja saadeti see Peterburi. Meierei leidus ka Taagepera mõisas.

Suure-Jaanis leidus juustutehas Lahmuse mõisas ja Olustveres, kust saadeti šveitsi juustu Peterburi ja Moskvasse.

Kolga-Jaanis oli suurim Viljandimaa meierei Võisikul, kus toodeti juustu ja võid, viimast aastas 108 000 naela, ja saadeti see Kopenhaageni. Meierei juhataja oli rootslane Janson. Suur meierei oli ka Soosaare mõisas Olaf Nilsoni juhatusel; aastane toodang 30—40 000 naela läks Kopenhaageni; peeti poolverd angeli karja.

Põltsamaal leidus meierei Adaveres, seal oli ka seakasvatus. Meierei oli ka Kaavere mõisas, peeti poolverd angeli karja. Kurista mõisas peeti angeli ja friisi karja, barkširi ja jorkširi sigu ja tõulambaid; seal leidus ka meierei, nagu ka Lustiveres, Vana-Põltsamaa mõisas, Pajusis. Vana-Põltsamaal toodeti ekspordivõid Kopenhaageni jaoks, Pajusis aga juustu, ka Tapikul leidus šveitsi juustu valmistus. Paistus oli tähtsam karjamajandus Õisus; siin peeti angeli karja. Heimtalis

toodeti šveitsi juustu Moskva, Peterburi ja Riia turu jaoks, peeti angeleid ja barkširi sigu. Pilstveres oli suurem juustutehas Kabalas; siin peeti ida-friisi ja breitenburgi karja. Meierei leidus ka Eistveres, kus peeti ka sigu. Laimetsas toodeti juustu ja oli meierei. Loopre mõisas toodetud piim (aastas 60 000 toopi) läks Võisiku meiereisse. Tarvastus polnud üldse mõisades piimamajandust, oli ju siin eramõisu vähe. Järelikult oli piimamajandus Viljandimaal eriti arenenud maa-konna kirdeosas, kus hiljem hakkas arenema ka talupiimandus. Et selle arendamisele võis olla teatud mõju ka mõisadel, see on arusaadav.

Vaadeldes olukorda 10 aastat hiljem, a. 1909, näeme, et Viljandi lähema ümbruskonna mõisades esineb piimamajandus Viljandi linna piimaga varustamiseks ja et siin peetakse angeli, füüni ja ida-friisi karja. Vana-Võidus oli aga meierei ja juustutööstus ning poolverd angeli kari.

Kõpus peeti angeli ja füüni karja, oksforddauni lambaid ja barkširi sigu; siin oli ka meierei ja juustu valmistamine, mida turustati Riias ja Peterburis. Puiatus peeti angeli karja. Kariloomade, sigade pidamine ja lambakasvatus oli ka Helmes tugevamalt arenema hakanud, nii Jõgeveste, Helme mõisas ja mujal. Meierei leidus Hummulis, Murikatsis, Koorkülas, Riidajas ja Patkülas, siin peeti peamiselt angeli, osalt ka friisi karja.

Suure-Jaanis peeti Enges angeli karja ja kasvatati jorkširi sigu. Olustveres toodeti šveitsi juustu. Üldse Suure-Jaanis peeti peamiselt angeli ja friisi karja.

Piimamajandus oli endiselt tugevasti arenenud Kolga-Jaanis, Soosaare mõisas, siinses meiereis töötati aastas läbi ca 250 000 toopi. Võisiku meiereis toodeti juustu ja võid, viimast 108 000 naela, ja saadeti Kopenhaageni. Ka Kolga-Jaani mõisade kari koosnes angeli ja friisi tõugu veistest. Meiereid leidusid Põltsamaal, Lustiveres, Vana-Põltsamaa mõisas, Tapikul, Pajusi mõisas; toodeti võid ja juustu. Eriti moodne sisseseade oli Pajusi mõisas, kus valmistati aastas 600 000 toobist piimast haput koort ja paksu piima turustamiseks Peterburis; samuti toodeti ka Tapikul haput koort ja kohupiima Peterburi saatmiseks. Peeti puhtfüüni, poolverd angeli ja täisverd friisi karja. Ka Pilstveres oli mõisadel võrdlemisi arenenud piimandus, mitmes mõisas toodeti võid ja juustu. Peale ida-friisi karja esines siin ka teisi tõugusid, muuseas ka breitenburgi tõugu loomi. Paistus peeti üsna tugevasti angeli karja, osalt ka ida-friisi tõugu loomi; taludes näib angeli kari levinud olevat Holstres. Tarvastus kasvatati peamiselt angeli karja, ka siin leidus nagu Paistuski meiereisid. Kõige enam arenenud piimandus oli siiski Pilstvere, Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkonnas ja seal oli tootmine ainetelt ka mitmekesisem ja ka avaram side turgudega. Ja just neil aastail hakkas arenema Põltsamaa, Pilstvere, Kolga-Jaani ja Suure-Jaani talupiimandus, tõustes Eestis esikohale.

Administratiivselt kehtis Viljandimaal Vene aja esimesel poolel enamvähem sama olukord, kui see oli Rootsi aja lõpul. Ta

kuulus Pärnu maakonda, kaasa arvamata maakonna kirdeosa, Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani, mis kuulusid 1780-ni Tartumaale. Viljandimaal oli Pärnumaaga ühine maakohus, kuna aga politseikohtu suhtes moodustas ta veel 19. sajandi esimesel poolel eripiirkonna, kuhu kuulusid ka Halliste ja Karksi.

Viljandimaa administratiivses kuuluvuses pidi tulema teatud muutus, kui Katariina II ajal Liivimaa mandril endise 4 maakonna asemele loodi 8 maakonda. Eesti alal tuli endistele lisaks Pärnumaast eraldatud Viljandi maakond. Loomulik siis, et Viljandi maakonna asutamisega eraldati varem Tartumaale kuulunud Pilistvere, Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkond Viljandimaa külge. Asehaldus-aja lõppedes hakkasid siin kehtima endised korraldused ja uued maakonnad näivad enamvähem paberile jäänud olevat, kuid siiski osa uutest korraldustest jäi püsima. Viljandi kui maakonnalinn oli saanud magistraadi ja ta muutus Viljandi lossi omanikest sõltumatuks, ka maakonnaga ühendatud kihelkonnad jäid selle külge. Kuid tõeliselt polnud aga mitte tegemist Viljandi ja Pärnu maakonnaga, vaid ainult Pärnu maakonnaga ja alles 19. sajandi teisel poolel Vene kohtu-politsei- ja administratiivkorralduse sissetoomisega hakkab Viljandimaa tõeliselt erimaakonnana eksisteerima.

1905. a. liikumine puudutas ka Viljandimaad. Liikumises mängisid võrdlemisi tähtsat osa kohalikud kooliõpetajad. Olles elavamas kokkupuutes rahvaga nad püüdsid ka isekeskis organiseeruda.

See avaldus muuseas just kahel Viljandimaa õpetajate koosolekul Viljandis, kus juhtivat osa etendasid O. Liigand, dr. J. Raamot, A. Maramaa (Marfeldt), Aleksei Lelle, Georg Kõrtsmik, Martin Kelder (Kolga-Jaanist) ja mõned teised. Muuseas võeti osa ka rahvaasemikude koosolekust Tartu Bürgermusses ja aulas ja peeti pärast koha peal koosolekuid, kus siis võeti vastu resolutsioone peamiselt aula ja Bürgermusse koosolekute otsuste kohaselt.

Muide oli aga maakond üks rahulikumaid; kannatada sai revolutsioonilisest liikumisest ainult 5 mõisa. Mujal oli liikumine intensiivsem.

Vaatamata sellele, et siin liikumine polnud kuigi intensiivne, tabas just ka Viljandimaad väga raske karistussalkade tegevus. Vanglasse sattus palju ärksamaid tegelasi, nagu dr. J. Raamot, Põltsamaa Aleksandri kooli inspektor, õpetaja Jaakson (praegune Viljandi ringkonnakohtu alaline liige), Aleksei Lelle jt. Dr. Raamoti päästis mahalaskmisest tema energiline abikaasa. Teda süüdistas Põltsamaa kreekakatoliku usu preester V. Ink, et Raamot olevat peksnud puruks kooli pühakujud. Pr. Raamot tõestas aga inventarinimistu järgi, et kaks kuju olid juba varem lõhutud. Ka Lelle pääses siiski karistusest. Halvem lugu oli aga Martin Kelderiga, keda väga toorelt koheldi, kuid kes siiski pääses mahalaskmisest tänu Kolga-Jaani õpetajale Villem Reimanile, kes ka muidu püüdis igapidi kannatajate kasuks üles astuda. Erilist agarust kannatajate suhtes avaldas aga Viljandi preester N. Bežanitski, kes ka vangimajas korraldatavaid jumalateenistusi

kasutas vangistatutega ühenduse pidamiseks, toimetades neile kirju edasi ja võttes neilt neid vastu.

Karistussalkade tegevus Viljandimaal oli kõige rängem Viljandis. Suurem mahalaskmine tuli viljandlastele täiesti ootamata, seda enam et Viljandis polnud üldse olnud suuremaid revolutsioonilisi sündmusi. Karistussalga juht Sivers laskis 9. jaanuaril teisel pool Valuoja Viljandi mõisa põllu ääres maha lasta 13 inimest; hiljem lasti veel 40 inimest maha. Enamikult olid need lihtsad inimesed, Viljandi linna ja ligema ümbruskonna elanikud, keda päev või paar enne seda oli areteeritud, kellel polnud üldse mingisugust revolutsioonilist süüd; mahalastute hulgas oli ka noorukesi. Mahalastavate kasuks püüdis kõige energilisemalt üles astuda ka preester Bežanitski, kuid vaatamata kõigile pingutustele ei õnnestunud tal kohaliku karistussalga juhi Siversiga kokku saada.

Mahalaskmisele järgnes veel vitstega peksmine vangimaja õues, Sarja kõrtsi hoovis ja linnakoolis. Viimases oli peksmise põhjuseks õpilaste-deputaatide palve ülemusele.

Ka mujal oli mahalaskmisi, vitstega karistamisi ja vangistamisi; üks suuremaid nuhtlemisi oli Põltsamaa ümbruskonna rahvale Põltsamaal, kus peksti kuni 240 vitsalöögiga.

1906. a. alguse karistussalkade tegevus jättis Viljandimaale põhjendatult nii sünge mulje, eriti just Viljandi mahalaskmine, kuid viimane juba ohvrite rohkuse tõttu tõmbas enesele ka kogu maa tähelepanu.

Kuni 1917. a. revolutsioonini jäi Viljandimaale suuremaks, kuid ka kurvemaks mälestuseks just 1906. a. karistussalkade tegevus. Vene revolutsiooni järel moodustus Viljandimaal omal algatusel seltskondlik komitee. See kutsus kokku ülemaakonnalise koosoleku, igast vallast kaks saadikut — üks maatameeste, teine maa- ehk peremeeste esindaja. Sel koosolekul valiti advokaat Gustav Talts kreisi ajutise valitsuse komissariks ja valiti ka ajutine kreisinõukogu. Vene ajutise valitsuse poolt määratigi valimise põhjal Talts ajutise valitsuse komissariks. Ajutine kreisinõukogu võttis Taltsi juhatusel üle veneaegse kreisivalitsuse ja ülem-talurahvakomissariaadi, ilma et oleks oodanud ülemalt poolt selleks mingisuguseid eeskirju. Nõukogu laskis kõigepealt kreisiteed uuesti jaotada, mille järgi teedetegemisest pidid ka mõisad osa võtma.

Peale Vene veebruarirevolutsiooni tekkisid poliitilised parteid — sotsiaalrevolutsionärid ja sotsiaaldemokraadid, kusjuures enamik asus sotsiaalrevolutsionäride hulka.

Sügisel algas sotsiaaldemokraatide hulgas killustumine; osa läks enamlaste kilda, etteotsa sattus J. Vanakamar, Maailmasõja invaliid O. Lombak, Ella Pöögelmann („Punane Ella“) ja A. Koffer. 1. oktoobril sotsiaaldemokraatide koosolekul kiideti Hans Pöögelmanni kihutusel enamlaste taktika heaks. Enamlik pööre Venes tõstis muidugi selle ringkonna meeoleolu ja otsustati ka siin võim haarata.

1. nov. ilmusid maakonna komissari G. Taltsi ametiruumidesse kohaliku revolutsioonilise komitee esindajad Ella Pöögelmann, P.

Puis ja A. Koffer, nõudes sellelt asjaajamise üleandmist. Talts protesteeris küll, kuid oli sunnitud järele andma. Otsekohe nõuti kohalikult ajalehelt „Sakalalt“, et see enne ilmumist saadaks lehe tsenseerimiseks sõja-revolutsioonilisele komiteele. Vastati eitavalt.

Kui novembrikuu keskel saabus teade, et Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee lubab formeerida Viljandis üht jalaväepolku, mille põhikoostisena jõuavad kohale 200—250 kohaliku maakonna meest kapten Järveri juhatusel, hakati selleks koha peal tegema ettevalmistusi. Kui aga 15. nov. Maapäev laiali aeti, tõusis kohalikkude enamlaste meeleolu; oldi siiski esialgu ettevaatlikud. 22. novembril saabus Viljandi 200 sõjameest. Nüüd aga asuti Viljandis punakaardi loomisele (28. nov.), saadi aga kokku vaevalt 40 meest, needki enamasti poisikesed.

Prestiiži päästmiseks püüdis linnameeste häältega tööliste ja soldatite saadikute nõukogu maakonnanõukogu laiali saata. Uude maakonnavalitsusse pidid kuuluma senine maakonnavalitsuse liige Meerits, maakonnavalitsuse liige A. Pihlap, J. Vanakamar, V. Lombak jt. Esialgu ei viidud otsust küll täide, kuid suleti siiski „Sakala“. Viimase asemel anti aga lehe laotud number teise nime all välja üleskutsega vaba Eesti kaitseks.

1. dets. hommikul teatas tööliste ja soldatite nõukogu maakonnavalitsusele, et asjaajamine võetakse üle. Maakonnavalitsus otsustas maakonna kassa- ja raharaamatud ning dokumendid toimetada kindlasse kohta ja rahalisi operatsioone toimetada pankade kaudu. Alla kirjutasid otsusele maakonnavalitsuse esimees L. Sepp, liikmed A. Loorits ja M. Nõges, kuna üks liige, J. Meerits, alla ei kirjutanud. Kassaraamatud viidi Krediit-Ühisusse. Enamlased aga ei julgenud esialgu veel maakonnavalitsust üle võtta, ja seltskonna meeleolu tõstis ka, kui Tallinnast saabus kapten Joh. Pitka ja hakkas otsekohe formeerima Eesti polku. Maakonnavalitsus asus polgu varustamisele. Kuulutati välja vabatahtlik hobuste võtmine. Mõne päeva järel oli koos üle paarisaja täie varustisega mehe. Nüüd aga astuvad enamlased energilisemalt üles, kasutavad 6. dets. vägivalda ja maakonnavalitsus okupeeritakse ning maakonnavalitsuse liikmed L. Sepp, dr. M. Nõges ja A. Loorits areteeritakse ja viiakse nõukogu kohtulaua ette. Kokkukogunenud rahvas, sõjaväelased — ilmunud oli Eesti roodu komitee jne. — on ärritatud enamlaste vägivaldse toimimise pärast. Ei suudeta süüdistustki koostada ja kohtumõistmisel avaldub ilmne ja naeruväärne korralagedus ning vangid pääsevad vabadesse.

Tallinnas laialisaadetud Maapäev oli jätnud loosungi: Eesti saagu iseseisvaks. Maapäeva loosungi teostamiseks astus maakonnavalitsus kontakti kohalikkude parteide esindajatega ja sõjaväejuhtidega. Otsustati kokku kutsuda Viljandisse suurem nõupidamine, millest osa võtaksid kõigi maakonnavalitsuste, Eesti iseseisvuse mõtte alusel seisvate parteide esindajad, sõjaväe kõrgemad juhid, kas J. Laidoner või J. Soots, ja seltskonnategelased. Nõupidamise algatajal J. Pitkal oli kindel nõu Viljandis Eesti iseseisvust välja kuulutades võimu enda kätte võtta ja rahvuslike vaeosade abiga vastu panna, vähemalt sakslaste tulekuni.

Pitka arvates pidi Eesti väeosade abil tee Mõisakülast Türi-Allikuni ära lõigatama, et isoleerida Viljandit enamlikest vägedest. Olustvere ja Abja kanti pidi pandama valvetõkked kuulipildujatega, jala- ja ratsaväele toetuseks muretsetama kahureid. Selleks komandeeriti ohvitser kahurite järele Haapsalusse.

Enne jõulu lahkus Viljandist Vilno družina, samal ajal peatus paar kilomeetrit linnast Ukraina kasakate divisjon kolme kahuripatareiga. See lubas ka vajalikul korral abi enamlaste vastu.

Enamlased aga olid valvel. Maakonnaavalitsuses ametis olevad A. Pihlap ja J. Meerits said teada kirjadest maakonnaavalitsuste esimeestele. Nüüd hakkasid sõja-revolutsioonilise komitee saadikud sõitma Valga ja Tallinna vahet, ässitati üles ka Vilno družina ülem kapten Gladki. Tema sammude tõttu pöördus 118. brigaadi ülem Eesti Sõdurite Täidesaatva Komitee poole Valgas korraldusega, et eestlaste kavatsust takistataks. 19. dets. ilmusid Valgast Viljandisse Iskosoli volinikud asja uurima, ähvardades Viljandisse saata ka Lemsalu ja Volmari piirkonnast ühe polgu. Tõeliselt jäid aga polgud tulemata, kuid 21. dets. areteeriti siiski ühe mahajäänud Iskosoli mehe poolt punakaardi ja mõne Eesti polgu sõduri kaasabil maakonnaavalitsuse esimees L. Sepp, liikmed A. Loorits, dr. Nõges, maakonnakomitee esimees K. Baars ja notar G. Seen; neid taheti saata Valka, kuid ratsaväelased vabastasid nad õhtul ja järgmisel päeval korraldati nende üle seltskondlik kohus „Koidu“ saalis. Kohtu koosseisu kutsuti poliitiliste parteide esindajaid (ka enamlased), kaks „Sakala“ toimetuse liiget, Sakala polgu komitee ning tööliste ja soldatite nõukogu esindajad. Ilmusid kõik peale enamlaste, nõukogu ja polgukomitee esindajate. Süüdistajad ei suutnud süüdistust koostada ja nimetasid koguni „Koitu“ kogunud inimesi „bandeks“. See ärritas kokkutulnud suurt rahvahulka ja ähvardati enamlaste ussipesa laiiali ajada. Suudeti siiski rahva viha vaigistada. Süüdistatud mõisteti muidugi õigeks.

Kavatsetud nõupidamise osalistest jõudsid siiski mõned kohale ja eelnõupidamine toimus „Grand Hotellis“, kus vaieldi poliitiliste loosungite üle, mida tuleks iseseisvuse väljakuulutamisel üles seada. Maa-küsimuses arvati, et mõisad tuleb rahvale jagada ja et selle sammuga võidaks saada iseseisvus-aktile määratud hulgal poolehoidjaid. Tegelikke samme veel iseseisvuse väljakuulutamiseks ei tehtud, — oodati esindajaid Tallinnast, eriti sõjaväelasi. Järgmine nõupidamine pidi olema 24. dets. õhtul.

Ohvitser Haapsalust saabus ilma kahuriteta ja saadi ka teada, et 24. dets. kella 3—4 paiku jõuab Viljandi ešelon Vene sõjaväelasi kohaliku nõukogu kaitseks. Kutsuti kokku nõupidamine, millest võttis osa ka enamlane J. Sihver. Arvati, et ešeloni ei tule linna lasta; vastupidi sel seisukohal oli Sihver. Koosoleku enamus püsis siiski seisukohal, et ešeloni tuleb takistada, ka, kui vaja, tuleandmisega Valuojal. Saadeti sõna ka kasakatele Viiratsi mõisa. Venelaste tuleku ajal läksid lipnik Jonson ja Animägi 4 ratsaväelase saatel jaama, et venelastele teatada, mis neid linna tungimisel ootab. Sinna ruttasid ka enamlased

ja ajasid asja nurja. Venelased tulid linna, mis muidugi enamlaste meeoleolu otsekohe tõstis.

Kavatsetud õhtusel koosolekul (24. det.) tuli leppida kujunenud olukorraga ja jagada viimseid korraldusi edaspidiseks; kartes maja sissepiiramist mindi laiali. „Sakala“ suleti, pea likvideeriti ka ratsapolk: suurem hulk mehi oli pühi pidamas, linnas piirati ilma valveta mehed sisse, neilt nõuti allaandmist ja sõjariistade äraandmist. See toimuski. Nüüd algasid vangistamised. Vangistati Animägi, miilitsa ülem M. Martinson, L. Sepp, K. Baars, A. Loorits, dr. M. Nõges, notar G. Seen ja agronoom J. Johani. Vangistatud maavalitsuse liikmed ja Animägi saadeti Valka. Iskosol ei võtnud aga vange vastu, seletades, et ta on puhtsõjaväeline asutis. Valgas püüdsid adv. J. Sepp ja dr. Müllerson astuda samme, et vangid antaks välja Eesti Sõjaväe Komiteele. See jäi aga tagajärjetuks. Peale edasi-tagasi seletusi ja sekeldusi saadeti nad 14. jaan. Tartu, osa Valgast kaasasaadetud vangidest kadus Valga jaamas rahvamurdu, 2 ka Tartus; Viljandi vange jäi siiski järele ja need saadeti Tartust Tallinna, kus nad paigutati Vene tänava vanglasse.

Alles 20. jaanuaril kuulati vangid uurimiskomisjoni poolt üle ja lasti allkirja vastu vabaks. Kaasa anti kiri, kus kästi Viljandi Täidesaatev Komitee „läbi sõimata“. Samal õhtul sõideti veel välja ning saabuti 21. jaanuari hommikul Viljandisse, kus kiri ka järgmisel päeval edasi anti.

Kuid Anveldi poolt komiteele saadetud telegrammi põhjal vangistati nad Tallinnast saabunud käsu peale uuesti ja saadeti Tallinna, kus nad viidi Toompeale tribunali ette ja sealt Vene tänavale vanglasse. Sakslaste tulekul ja enamlaste lahkumisel Tallinnast evakueeriti ka Viljandi vangid Venesse. Evakueeriti ka polk. Tõnisson, staabikaptenid Poopuu ja Joonson, kapten Klein, Paide maakonna nõukogu sekretär Sõnajalg, Viljandi linna miilitsa ülem M. Martinson, Vende, Pitka jt.

23/24. veebr. öösel algas Peterburi-reis. Saabunud Peterburisse 25. veebr. hommikul, nad viidi kõigepealt Smolnasse, sealt aga Krestõsse; teel Krestõsse oleksid Narva rindele ruttavad Vene madrused vangid peaaegu Neevasse heitnud, kuid nende juht Döbenko suutis siiski madrused tagasi hoida.

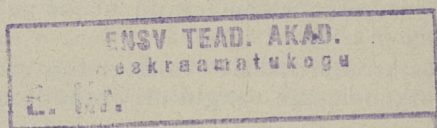
27. veebr. koostati Baltimaalt evakueeritud vangide nimestik ja saadeti Rootsi saatkonda, kes vangid oli võtnud oma kaitse alla.

Bresti rahulepingu sõlmimise järel esines Rootsi saatkond nõudmisega, et vangid lepingu pk. 6 järgi, mis tagas Baltimaalt evakueeritute kodumaale saatmist, välja antaks. See täidetigi 18. märtsil ja peale vorminõuete täitmist algas tagasisõit ning pärast sekeldusi saabuti Viljandisse.

Vahepeal olid sakslased juba okupeerinud kogu Eesti ala, muidugi ka Viljandimaa. Okupatsiooni ajal katkestati kõigi seniste kohapealsete omavalitsusliikude asutiste tegevus ja võim läks okupatsioonivõimude kätte. Maakondade eesotsas olid Saksa ohvitserid, nende kõrval peamiselt kohalikust aadlist nõunikud („beiraadid“), vallavalitsused

seati 1866. a. järgi jälle jalule, samuti ka Aleksander III ja Nikolai II ajal kaotatud mõisapolitseid; mõisaringkonnad tehti iseseisvateks valit-susasutisteks; ka seati 1917. a. ärakaotatud kihelkonnaasutised uuesti sisse. 60. kindralkomando päevakäsuga 28. märtsist määrati kindlaks ajutine valitsemiskord Lõuna-Eestis: kõrgemaks võimuautoriteediks kuulutati kindralkomandod. Valitsemise otstarbel jaotati maa kor-pusringkondadesse, kreisidesse, ametkondadesse (*Amt*) ja kohalikkude kogu-kondadesse.

Korpusringkonda, mis Lõuna-Eestis asetseva 60. kindralkomando all seisis, kuulus peale Tartu-, Võru- ja Setumaa ka Pärnu- ja Vil-jandimaa. Maakonna-omavalitsuse eesotsas seisis kreisipealik, kellel abiks oli kaks ohvitseri: üks põllundus-, teine metsandusnõunik. Kreisipealik korraldas maakonna-valitsust, toitlust, põllutööd, kooli-olusid ja politseid. Temal oli ainuõigus korraldada rekvisitsioone, põllusaaduste andmise kohta maksma panna määrusi jne. Järgmine administratiivne ühik maakonnas oli ametkond, mille piirid ühtusid endiste kihelkonna piiridega, eesotsas ametkonna eestseisjaga (*Amts-vorsteher*), ametkonnad jagunesid jaoskondadesse. Mõisad, vallad ja alevi-d moodustasid üldiselt omaette isejaoskonna, nende eesotsas olid „*Ortsvorsteher*’id“. Kõik need ametnikud määrati ametisse sõjalise võimu poolt. Liikumine oli piiratud. Maa sai okupatsiooni ajal kan-natada nii majanduslikult kui ka vaimselt: majanduslikult — loo-made, vilja jne. sundvõtmisega, vaimselt aga seega, et rahva omaalga-tus nii administratiivsel kui ka vaimsel alal oli täiesti takistatud.

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU

1 0200 00012020 8

